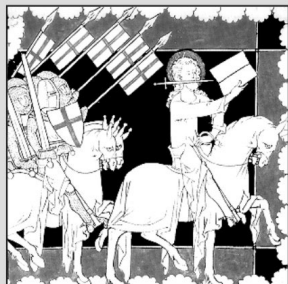
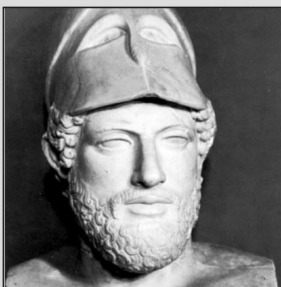
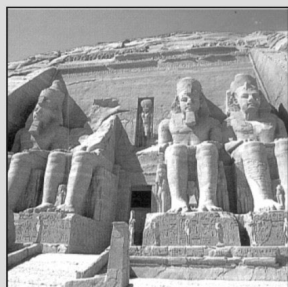


# KLIÓ 2024/1

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT



**A tartalomról:**

A svéd demokrácia születése  
Hol kezdődik a Kelet  
és Kelet-Európa?

Az Orosz Birodalom  
képekben

**A történettudomány külföldi eredményei magyarul**

Szerkesztőbizottság:

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *elnök*;  
Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE *főszerkesztő*;  
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD  
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,  
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE  
és Takács Levente habil. egyetemi docens, DE *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,  
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet  
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;  
Barta Róbert habil. egyetemi docens, intézetvezető, DE  
és Pete László tanszékvezető egyetemi tanár, DE.

## Megjelent



a Magyar Tudományos Akadémia  
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete  
támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.e3.hu/~klio>

(1992/1-től a 2021/3. sz-ig)

e-mail címek: [fodor.mihalyne@arts.unideb.hu](mailto:fodor.mihalyne@arts.unideb.hu)

[erdelyi37tamas@gmail.com](mailto:erdelyi37tamas@gmail.com)

---

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában.  
Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.  
Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)

ISSN 1588-0958 (online)

## **E számunk szerzői**

*Demeter Gábor* tudományos főmunkatárs, TTI  
*Fodor Mihályné* ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE  
*Kocsis Viktória* egyetemi hallgató, DE, latin-biológia  
*Kovács Gyula* PhD-hallgató, DE  
*Madarász Imre* CSc. habil. egyetemi docens, DE  
*Nándori Rita* védés előtt álló PhD-hallgató, Észak-Amerikai Intézet, DE  
*Peterecz Zoltán* PhD egyetemi docens, EKE  
*Reszler Gábor* PhD ny. főiskolai tanár, NYE  
*Sashalmi Endre* az MTA doktora, egyetemi tanár, PTE Középkori és  
Koraújkori Tanszék  
*Tóth Marcell* PhD-hallgató, PTE, segédlevéltáros, MNL Csong-  
rád-Csanád Vármegyei Levéltára

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger;  
MNL: Magyar Nemzeti Levéltár; NYF: Nyíregyházi Főiskola, ma NYE: Nyíregyházi  
Egyetem; PTE: Pécsi Tudományegyetem; TTI: Történettudományi Intézet)

---

## ***Felhívás***

*Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!*

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

## TARTALOM

### **Ókor – középkor – koraújkor**

- Emmanuelle Kuhry: Állattani következetlenség és rendezetlenség  
a Physiologus latinusban (*Kocsis Viktória*) 3
- John Shovlin: Kereskedni az ellenséggel (*Fodor Mihályné*) 7

### **Modern- és jelenkor**

- Emilio Scalfarotto: A magyar idill. Az adriai partvidék geopolitika  
és integráció között (*Kovács Gyula*) 34
- Erik Bengtsson: A svéd demokrácia születése (*Reszler Gábor*) 42
- Graydon A. Tunstall: Új szintézis az osztrák–magyar hadsereg  
első világháborús szerepléséről (*Tóth Marcell*) 49
- Elisabetta Rosaspina: A történelmi Evita (*Madarász Imre*) 62

### **Másság a történelemben**

- Dane A. Morrison: Az amerikaiak félelme a „civilizálatlan”  
világoktól (*Peterecz Zoltán*) 65
- Mark Hewitson – Jan Vermeiren (szerk.): Hol kezdődik a Kelet  
és Kelet-Európa? A nyugat-európai történetírás önvizsgálati  
kísérlete (*Demeter Gábor*) 72
- Renee Fossett: Egy eszkimó fiú élete a XIX. századi északi  
sarkkörü felfedezések korában (*Nándori Rita*) 79
- Valerie Kivelson, Sergei Kozlov, Joan Neuberger (szerk.):  
Az Orosz Birodalom képekben (*Sashalmi Endre*) 83



## Állattani következetlenség és rendezetlenség a *Physiologus latinusban*

A szerző, *Emmanuelle Kuhry*, aki a francia *Institut de recherche et d'histoire des textes* munkatársa, főként arisztotelianus latin nyelvű szövegek hagyományozásának és a *Physiologus* kézírathagyományának tanulmányozásával foglalkozik. A következőkben ismertetett tanulmánya *Mattia Cipriani* és *Nicola Polloni* által szerkesztett *Fragmented Nature: Medieval Latinate Reasoning on the Natural World and Its Order* című tanulmánykötetében jelent meg 2022-ben „Zoological Inconsistency and Confusion in the *Physiologus latinus*.” címmel.

Cikkében *Kuhry* elsőnek a *Physiologus* történetét tárja elénk, amely egy többnyire állatokról szóló, rövid fejezetekből álló görög nyelvű katalógus. Összesen 48 lényt tartalmaz, köztük 40 állatfaj, 6 kőfajta valamint 2 fafajta található. A természettudományos információk mellett tudományos értelmezést is fűz az egyes élőlényekhez. Egészen Kr. u. II–III. századra vezethető vissza a korai története, majd a IV–VII. században kezdték fordítani más nyelvekre a szöveget, többek között latinra is. Négy görög gyűjtemény létezik, amelyek közül az elsőhöz köthető a latin fordítás is.

A latin *Physiologus*nak négy változata ismert, így a változatok közötti összefüggések és különbségek megértésének érdekében közelebbről is meg kell vizsgálni az eredetüket. Az Y, B, és a C változatok különállóak, míg a negyedik vegyes változat, az A, a B és C fejezeteit egyesíti. Az Y változat vélhetően ahhoz a görög szöveghez áll közel, amely az első görög gyűjteményen belül az

ötödik gyűjteménycsaládba tartozik. A B és a C változat feltehetően egy elveszett közös őstől származik. Úgy tartják, hogy a C változat is a kezdeti görög szöveggyűjteményekből ered, méghozzá az a harmadikból az első görög gyűjteményen belül.

A középkorban a B változat volt a legerjedtebb, mivel a X. és XII. századtól ez alkotta a bestiárium-családok magját, kivonatokkal kiegészítve (Sevillai Szent Izidor *Etymologiae* és Szent Ambrus *Hexaemeron* című művéből). A tartalmat átszervezték, és így különböző szövegcsaládok jöttek létre. A B változathoz és az izidori *Etymologiae*-ből készült verzió az első, amely minden fejezet végén külön kivonattal szolgál az *Etymologiae*-ből is. A későbbi verziókat is úgy igyekeztek létrehozni, hogy az megfeleljen az izidori modellnek, bár a benne leírt állatok csoportjának a sorrendje eltérő lehet.

A szerző a szöveg hagyomány bemutatása után a vidra és a krokodil esetét ragadja ki illusztráció gyanánt. A krokodilt az izidori besorolástól eltérően a különböző változatok a halak között helyezik el. Jelen esetünkben az egyes bestiáriumi kéziratcsaládokban, vagy csak a bestiák között fog megjelenni, vagy pedig kétszer, azaz egyszer a halak majd a bestiák között. A bestiák közé más vadon élő állatok és a házi négy lábúak sorolhatók. Ahhoz, hogy megérthessük, hogy miért két helyen jelenik meg a krokodil, a kézirat hagyomány több ágát is vizsgálni kell. A *Hexaemeron*-B-Izidor (továbbiakban H-B-I) változat a családok fejlődése szempontjából egy fontos csomópont. A *Physiologus* hagyományában megjelenő *enhydros* (latin változatokban) – *hyllos* (görög változatokban) egy olyan vidrára hasonlító állat, amely sajátos módon küzd a krokodil ellen. Miután bekerül a krokodil szájába, belülről tépi ki annak zsigereit. Az *ichneumon* (egy a mongúzfélek családjába tartozó ragadozó) pedig úgy küzd meg az alvó krokodillal, hogy befurakodik annak testébe, és felfalja a zsigereit. A két jelenet

nagyon hasonló egymáshoz (a harc előtt mind a két állat sárral keni össze magát, hogy azzal megvédje magát).

A latin B változatban és annak összes bestiáriumi változatában az *ichneumon* nem jelenik meg. A latin C változat szövegeiben sem az *enhydros* sem az *ichneumon* nem jelenik meg. Az ókori *Physiologus*ban a krokodil nem kap külön fejezetet, csak az *enhydros* ellenségeként jelenik meg. Ezután a szerző a B változat *enhydros*ról szóló fejezetének fordítását tárja elénk. A különböző változatoknál számos eltérés mutatkozik mind a szövegekben, mind az illusztrációban. A szöveg mellé festett képen egy kígyó vagy egy háromfejű szárnyas hidra lép be a krokodil szájába. A *hydrus* kapcsán az író Hercules és a lernai hidra történetéről is ír.

De hogyan is lett a vidrából vízi kígyó? A cikk szerzője is erre a kérdésre kereste a választ. A támpontot a H-B-I változat adja, miszerint a Nílusban van egy másik állat is, amit *hidrus*nak hívnak. A *Physiologus*-ban pedig ez a mondat szerepel: „Ó halál, hol van a te fullánkod?” – eszerint a *hydrus* az egy vízben élő fullánk, vagyis kígyó. Az állat leírása a különböző változatokban néhol eltérő, pl.: a B változatban nem is kap fizikai leírást.

A szerző a hangya és a gyöngyragyló esetével is foglalkozik. A görög *Physiologus*ban szereplő *myrmecoleon* nevezetű állat – magyarra fordítva: hangyaoroszlán – képzeletbeli lény, mely a hangya és az oroszlán párosodásából származik. A *Physiologus*ban eképpen írnak róla: „A hangyaoroszlán elpusztul, mert nincs tápláléka. A hangyaoroszlán eleje olyan, mint az oroszláné, hátulja pedig olyan, mint a hangyáé. Apja húsevő, anyja pedig hüvelyeseket fogyaszt. Amikor a hangyaoroszlánt nemzik, kettős természetűnek nemzik őt [...]” A róla szóló fejezet második része megadja az allegória értelmezését: „Ilyen a kétszínű, a minden útjában állhatatlan ember. Nem helyénvaló két ösvényen járni és kétfélét imádkozni. [...]”

A görögötől eltérően a latin *Physiologus*ban csak nagyon kevés változatban szerepel a *myrmicoleon* (hangyaoroszlán). A B változatban egyetlen fennmaradt kézirat adja át ezt a fejezetet úgy, hogy a tartalmat jelentősen módosítja. Ebben a változatban a hangyaoroszlán sajátos vadászati technikájáról olvashatunk, és annak keresztény allegorikus értelmezéséről. Azonban ez a fejezet nem maradt fenn az utókornak a többi fejezettel együtt, amelyek a X. századtól a virágzó bestiáriumból magját képezték. Majd a B-Is változatban marad fenn új fejezetként, melynek címe az egyes változatokban: *De mermecolion et de naturis eius*. A fejezet első mondata legtöbbször így hangzik: „Van a tengerben egy kő is, amelyet latinul *mermecolion*nak, görögül *concha sabeán*ak neveznek, mert homorú és kerek”. A kézirat, amely a *Physiologus* B egyetlen hangyaoroszlánról szóló fejezetét tartalmazza, Monte Cassino könyvtárában található. A tartalomjegyzéke utolsó fejezetként említi egy *De mirmicole* című fejezetet, amelynek tartalmával sajnos nem rendelkezünk. Ez akár a gyöngykagylóról és akár a hangyaoroszlánról is szólhat.

A cikk elején elsőként arra a kérdésünkre kaphattuk meg a választ, hogy: Mi is az a *Physiologus*? Hogyan épül fel? Miután megismertük a *Physiologus* szerkezetét és a szövegváltozatait, a szerző példaként különböző állatokat választott ki a *Physiologus*ból, mely élőlények (pl.: krokodil, hangya) a különböző változatokban eltérő besorolással vagy megjelenéssel találhatók meg. Ezen eltérések vizsgálata kapcsán fellépő zavarosságot tárta elénk Emmanuelle Kuhry érdekesebbnél érdekesebb történetek fordításának és értelmezésének formájában.

Emmanuelle Kühr: „Zoological Inconsistency and Confusion in the *Physiologus* latinus.”  
*Fragmented Nature: Medieval Latinate Reasoning on the Natural World and Its Order*  
(Széttöredezett természet: Középkori latin gondolkodás a természetről és annak rendjéről). Routledge, 2022. 9–20. o.

**Kocsis Viktória**

---

## Kereskedni az ellenséggel

*John Shovlin* történész, a New York University tanára. Az alább ismertetett könyve mellett 2006-ban jelent meg *The Political Economy of Virtue: Luxury, Patriotism and the Origins of the French Revolution* (Az erény politikai gazdaságtana: luxus, hazaszeretet és a francia forradalom eredete) című munkája. A recenzió tárgyául szolgáló műve Nagy-Britannia és Franciaország XVIII. századi gyarmati vetélkedését taglalja. A két nyugat-európai állam vetélkedése a gyarmatokért állandó volt az 1700-as években. Ellenségeskedéseik nemcsak Európa-szerte, hanem amerikai és ázsiai birodalmaikban is háborúkat okoztak. John Shovlin azokat az eszméket és intézkedéseket tárja fel, amelyekkel a brit és a francia politikusok, kereskedők és gondolkodók megpróbálták a leviathánokat, azaz az ősi ellenfeleket elfordítani a háborútól, és a kereskedelem felé irányítani. Úgy gondolták, a kereskedelem megolvasztja a fagyos viszonyokat, és barátságosabb kapcsolatokat teremt Európában. Önző hatalomvágy hajtotta ugyan a feleket, de kerülték a háborút, mert az adósságba verte őket. A XVIII. században láthatjuk a botladozó erőfeszítéseket, melyekkel intézményesíteni szerettek volna egy szilárd, békés, globális kereskedelmi rendszert. A legfontosabb stratégiájuk a szabadkereskedelem volt. A kísérletek többnyire elbuktak, és a konfliktus végül bekövetkezett.

A XVIII. századi francia–brit vetélkedést a történész John Sealey „második százéves háború”-nak nevezte, mert 1688 és 1815 között nyolcszor robbant ki a két állam között háború. Ráadásul

a küzdelmeik kiterjedtek Észak- és Közép-Amerikára, Indiára, Nyugat-Afrikára, a Mediterráneumra és az atlanti-, illetve csendes-óceáni vidékekre. Akkoriban a harcok elkerülhetetlennek látszottak a politikai egyensúly keresése, valamint a kereskedelmi és gyarmati féltékenység miatt. Az állandó konfliktus azonban előhívott békés szándékokat, megegyezésre való törekvéseket is, mint alább látjuk, elsősorban az Amerikával és Indiával folytatott kereskedés területén. A brit és francia hatalom 1713-ban, 1772-ben és 1786-ban szerződéseket írt alá azt remélve, hogy a kereskedelmi kapcsolatok normalizálása megteremti a békét.

A szerző igen sok politika-elméleti és politikai gazdaságtani kérdést és elgondolást ismertet a korszakból. Meglátása szerint a kapitalizmus olyan rendszer, amelyben az uralkodó elitek az államhatalmat a tőkefelhalmozás támogatására használják fel. A gyarmatosítás előtt a mezőgazdaság volt a fontos, és főleg hazai piacra termeltek. A XVIII. században a francia és brit államban a kereskedés legdinamikusabb szektorává a tengeri kereskedelem vált, az exportra gyártás és a gyarmati közszükségleti cikkek termelése lett jellemző, mindezt rabszolgamunka tartotta fenn. A külkereskedelem azért vált fontossá, mert megkönnyítette a hitelhez jutást, kiterjesztette a hazai adóalapot, és behozta az aranyat, ezüstöt. A francia és a brit államok gyarmatokat létesítettek, és megvédték azokat egymással és a bennszülöttekkel szemben. A kereskedő társaságok csapatokat, fegyveres hajókat szereltek fel, telepeket hoztak létre, és diplomáciai tárgyalásokat folytattak a helyi uralkodókkal. A kereskedőtársaságok minimális költségbe kerültek a kincstárnak, de hozzájutottak nemzetközi tőkéhez, szakértelemhez. A globális kereskedelmet önszervező kereskedő hálózatok tartották fenn. A kora újkori merkantilizmus arra törekedett, hogy megszerezze a külkereskedelem előnyeit a saját nemzet számára, és a riválisokat háttérbe szorítsa. Ebből háborúk következtek.

Ezt a versengő, terjeszkedő világot mutatta be a gazdaságtörténész *Frederic C. Lane*s az 1940–50-es években. Szerinte a merkantilista versengés inkább politikai, nem pedig gazdasági megoldásokban nyilvánult meg. Leginkább abban versengtek, hogy melyikük tudja a legolcsóbban megvédeni a kereskedőit. De az erőfeszítések ellenére a védelem költséges volt, és a háborúk hatalmas adósságokba verték az államokat. A vezetők látták, hogy a távolsági kereskedelem védelmének költségei tönkreteszik a tőkefelhalmozást, ezért keresték a háború elkerülésének, a francia–brit kapcsolatok megbékítésének módjait.

## **Kereskedelmi egyezmények – a szabadkereskedelem kibontakozása**

Az egyik próbálkozás volt, hogy a francia és brit kormányok tiltásokat és magas adókat vetettek ki. Erre a francia bortertermelők elvesztették az exportbevételüket, az angol gyapjúmanufaktúra pedig zárva találta a francia piacokat. Ezután törvény rendelte el, hogy a háborúk költségét új bevételekből kell fedezni. A két állam politikai eszközökkel avatkozott be a gazdaságba. A két nemzet kereskedelmi hidegháborút vívott az 1688-at követő században. Egy másik megoldást jelentett, hogy a franciák és britek szerződéseken próbálták meg eltörölni a szabadkereskedelem előtt álló korlátokat. Fontos kereskedelmi egyezmények voltak az 1713-as utrechti, az 1772-es versailles-i és az 1786-os Eden–Rayneval egyezmény. Ezek azzal a céllal születtek, hogy egyensúlyt teremtsenek a nyereség és a veszteség között, lehetőleg úgy, hogy a saját nemzet többet nyerjen a riválisnál. A korszakot két, egymásnak ellentmondó gazdasági elmélet jellemezte: a merkantilizmus, amely a kereskedelemről remélt hasznot, fő képviselője *Colbert*; és a fiziokratizmus, mely szerint a nemzet

gazdagsága a föld megműveléséből származik. Ezt vallották *Montesquieu*, a *Gournay-kör*; *David Hume*, *Adam Smith* és *Du-pont de Nemours*.

Az 1713-as francia–brit kereskedelmi egyezmény része volt a spanyol örökösödési háborút (1701–14) lezáró utrechti békének. A brit tory kormány elfogadta a franciák igényét a spanyol trónra a spanyol monarchiából kapott részekért és más engedményekért cserébe. A kereskedelmi megállapodás értelmében a francia és brit árucikkeket a legnagyobb kedvezmény elve (Most Favoured Nation – MFN) szerint kezelték. Az egyezmény szövetséget is jelentett a francia colbert-isták és a brit toryk között a holland törekvések visszaszorítása és a régóta lezárt Csatornán folytatandó kereskedelem újraindítása érdekében. A britek, attól tartva, hogy a kereskedelmi egyezmény a franciáknak kedvez, végül elutasították a megállapodást.

Az előzmény, a XVII. századi francia kereskedelmi szabályozás Jean-Baptiste Colbert-hez, XIV. Lajos pénzügyi főellenőréhez fűződik. A XVII. század végén a *protection* és a *liberté* (protekcio és szabadkereskedelem) fogalmak szépen megfértek egymás mellett. Colbert az 1667-es tarifáival kiterjesztette a francia gyáripárt más országokra, és növelni akarta a francia exportot. Ezzel elindult a kereskedelmi háborúk hulláma. Az 1697-es ryswicki békében XIV. Lajos beleegyezett, hogy vámtarifában és kikötői adókban engedményeket adjanak a hollandoknak. A franciáknak fontos volt az amszterdami kikötő és a holland hajózás a borok és a brandy exportja miatt. A colbert-izmus célját *Pierre-Daniel Huet* így jellemezte: „minél többet eladni a szomszédunknak, és nem vásárolni tőlük semmit”. A hollandok eleinte akadályozták a francia exportot, de 1710-ben megegyeztek: folyhat tovább a kereskedelem, és eltörlik a kikötői vámokat. A colbert-isták határozottan kiálltak a szabadkereskedelem mellett.

Az 1713-as brit-francia kereskedelmi egyezmény részletesen rögzítette a tarifákat, a kelet-indiai cikkek, a cukor, a brit halászat, bálnavadászat, a brit gyapjú és sok más cikk adás-vételének feltételeit. A kölcsönösség és az MFN-elv alapján egyeztek meg. Ez a merkantilizmus ideje volt, Angliában fellendült a külkereskedelem. 1660 és 1700 között az angol behozatal egyharmadával, a kivitel a felével gyarapodott. Az újra-exportálás az angol kivitel 40%-át tette ki. Ennek egyötöde dohány és cukor volt, kétötöde pedig kelet-indiai áru. A tengeri szállítás 70 százalékkal nőtt abban az időben. A fő szereplők a Kelet-Indiai és a Királyi Afrikai Társaság voltak. Britannia a spanyol örökösödési háború végére viszont súlyosan eladósodott, 36 millió fonttal tartozott. Hosszú békeévek kellettek, hogy ezt ledolgozzák. 1710-ben a győztes toryk alá is írtak egy megállapodást Franciaországgal a békéről. Spanyolországot és amerikai domíniumait XIV. Lajos unokája, V. Fülöp örökölte, Németalföld és Spanyolország itáliai provinciái a Habsburgokat illették. 1714 után I. György whig-kormányára véget vetett a tárgyalásoknak. Így az 1713-as kereskedelmi szerződés soha nem lépett érvénybe, és a kereskedelmi hidegháború egészen az 1780-as évekig folytatódott.

I. György uralkodása idején a brit politikát *Sir Robert Walpole* irányította. Walpole szabadkikötőket javasolt, hogy az olcsó amsterdami kikötőktől elvonja a kereskedőket. Utóda, *Sir Matthew Decker* szintén a szabadabb kereskedés védelmében szólalt fel. Hibának tartotta, hogy az 1713-as kereskedelmi megállapodást nem ratifikálták. Decker a házakat, a bort és a brandyt adóztatta volna meg, a közép rétegeket akarta terhelni. Decker radikális adóreformja nem lépett életbe, de még évekig idézték. 1752-ben lépett fel a szabadkereskedés érdekében a filozófus David Hume a *Political Discourses* című munkájával. Szerinte mérsékelten védekező kereskedést kell folytatni a

franciákkal, tiltások nélkül. Elutasította a szabadkikötő ötletét, mert a vámbevétel az adózás kényelmes módja volt. *Henry Pelham* brit miniszterelnök szerint a háborút be kell fejezni, az adósság óriásira nőtt. Pár éven belül már dúlt a hétéves háború (1756–1763). Hume megírta híres támadását „a kereskedelmi féltékenység” ellen, és elutasította Pittnek, „annak a gonosz örültnek” az álláspontját, aki tönkre akarja tenni Franciaországot. *Vincent de Gournay* francia közgazdász a szabadkereskedés ellen szólt.

A fiziokraták a hétéves háború közepette léptek fel békeprogramjukkal, miszerint a francia felvirágzás kulcsa a mezőgazdaságban van. Francois Quesnay udvari orvos és *Mirabeau* márkija azt hirdették, hogy egyedül a föld ad többletet a nemzeti vagyonhoz. Franciaország exportálja a saját földjeinek a terményeit! Ezzel szemben Colbert korábban az ipari szektort támogatta.

## **Az 1772-es kereskedelmi javaslat**

1772-ben *Richelieu* külügyminiszter rendezni kívánta Franciaország kapcsolatait. Úgy látta, be kellett fejezni az indiai francia–brit vetélkedést, mert az állam pénzügyi csődben volt, a francia monarchia szövetségeseit pedig az Orosz Birodalom fenyegette. Oroszország, Poroszország és Ausztria megegyeztek Lengyelország felosztásában. A francia gyapjúnak a levantei piacokra juttatásához igen fontos volt a török kereskedelem közreműködése. *Richelieu* azt ajánlotta, hogy a francia borok és a brandy MFN-elbánásban részesüljön, és a francia vásznat sújtó brit tilalmat töröljék el. Franciaország viszonzásul az angol fémárut és bizonyos gyapjúcikket 30 százalékkal alacsonyabb vámmal engedné be. A fiziokraták ezzel szemben alacsony adókat akartak. A gyenge aratások

és a spekuláció miatt magasra szöktek az árak, hiány keletkezett, és többfelé éhséglázadások törtek ki. A londoni francia követ már úgy vélte, lehetetlen egyetértést elérni a két nemzet között. Megjelent *Josiah Tucker*, gloucesteri esperes írása a kereskedelmi féltékenységről. Adam Smith az előítéletek nélküli kereskedésről beszélt. *Thomas Mortimer* azt hirdette, hogy Franciaországgal kereskedni veszélyes, Hume szerint viszont hasznos. A kereskedelmi szerződés végül 1773-ban nem jött létre a kölcsönös gyanakvás miatt. Az amerikai függetlenségi háború aztán teljesen átalakította a körülményeket.

### **Az 1786-os Eden–Rayneval egyezmény**

Az egyezményben *William Eden* és *Gérard de Rayneval* megszüntettek egy sor tiltást és magas vámot. Adam Smith és a fiziokraták elvei érvényesültek. Az Egyesült Államok függetlenné válása miatt a britek új európai piacokat kerestek. A franciák számára úgy tűnt, itt az alkalom, hogy paritásba kerüljenek a britekkel. XVI. Lajos és III. György őszinte közeledésre törekedtek. *Shelburne* szerint „Franciaország és Anglia beleegyezése nélkül senki nem mer elsütni egyetlen ágyút sem Európában”. *Vegennes*, *Nemours*, *Turgot* és mások szerint a francia–brit kereskedelmi megegyezés révén a béke elérhetőnek tűnt, ezzel még II. József császárt és II. Katalin cárnőt is lecsendesítik. Az 1786-os egyezmény a csempészetet a törvényes kereskedés felé terelte, az elvesztett exportpiacokat visszaszerezte, a vámbevételeket növelte, és erősítette a versengést. A *Calonne*-féle nyugdíj- és adószedési reform révén csökkentették a hiányt; megadóztatták a gazdagokat; eltörölték a vámhatárokat és a kényszermunkát. A britek üdvözölték a nyitott francia kereskedelmet.

Az Eden–Rayneval egyezményt geopolitikai változások is indokolták, elsősorban a britek veresége az amerikai háborúban. Úgy látszott, Franciaország békés úton paritásra juthat Britanniával. Vergennes mintegy tizenöt kereskedelmi szerződést kötött, többek között Portugáliával, Spanyol- és Oroszországgal. Ezután még számos egyeztetés folyt az egyes árucikkek áráról, a két ország közti egyensúlyról. Az egyezmény készítői magukat 'liberálisnak' mondták, szemben az individuális logikával, amely a tiltásokban és a magas vámokban nyilvánult meg.

A szerző a következőkben a szabadkereskedelemtől szóló elméletek sokféle változatát és más gazdaságtani elképzelést mutat be a korból, például a kapitalizmusra jellemző feszültséget. A kapitalista rendszerben a szuverenitás segíti a magántőke felhalmozását, a magántőke pedig aláátamasztja a szuverenitást. A hatalom e két végpontja között a szövetség mellett feszültség is van: a merkantilis változat azt hajszolja, hogy a gazdasági szereplők szabadok legyenek; az állam ellenben korlátozza ezt a szabadságot, például amikor egész iparágakat kell megvédenie a pusztulástól. Azok az államok erősek, amelyek egyensúlyt tudtak teremteni a szabadság és a protekcionizmus között. Ez ma is problémája az államoknak a globális kapitalista rendszerben.

A korszak egy másik gondja, hogy kik férhetnek hozzá a spanyol-amerikai forrásokhoz. A spanyol kereskedelmi rendszer ugyan zárt merkantilista birodalom volt, de a hollandok, franciák és a britek nem hivatalosan nemzetközi kondomíniumként működtették. Amikor XIV. Lajos unokája megörökölte az egész hatalmas spanyol monarchiát, Hollandia és Anglia szövetkeztek, hogy a spanyol koronát Habsburg Károlynak adják a hatalmi egyensúly érdekében. Fontos volt emellett az is, hogy spanyol Németalföld ne kerüljön a franciák kezébe. A franciák, britek nem versengtek a Spanyol-Amerika fölötti

uralomért, mert az költségekkel járt. A cél nem a szuverenitás megszerzése volt, hanem, hogy az másé se legyen.

## **Spanyol-Amerika megnyitása a szabad-kereskedelem előtt**

A XVIII. század elején Britannia legfőbb célja a francia–spanyol unió létrejöttének, és Spanyolország világművelődési törekvésének megakadályozása volt, miközben az ellenérdekeltek Britanniát akarták kizárni az amerikai kereskedelemről. Ekkor Paterson és Montagu brit pénzügyi szakemberek megalapították a Bank of Englandet. Később Paterson szorgalmazta a skót kereskedő társaság létrehozását, majd kereskedelmi kikötőt létesített a panamai földszoroson. Ez kudarccal végződött, de részben ez a kudarc vezetett az 1707-es törvényhez, amely egyesítette Angliát és Walest Skóciával. Az 1680-as években az európai kereskedők az árucikkek több mint 90 százalékát Cádiznál vitték ki. A kivitel vásznat, finom gyapjúárut és selymet szállított Peruba és Új-Spanyolországba, amelyért azok ezüsttel fizettek. A világ ezüstkészletének 85 százaléka innen származott. Chiléből és Peruból a franciákhoz becsült értékben 55–100 millió piaster értékű ezüst került. Igaz, az ezüstnek elszivárgott a fele vagy még több is, miközben átkelt az Atlanti-óceánon. Az ezüst az európaiak Ázsiával való kereskedését is megolajozta. A spanyol-amerikai kereskedelem volt a motorja a világon körbefutó kereskedelemnek. A franciák az említett 1697-es ryswicki szerződésben megszerezték a dominikai kereskedést. Az Asiento, az afrikai rabszolgák behozatala a briteké lett.

A kereskedők társadalmi és politikai felemelkedése a kapitalizmus megjelenését jelentette. A bérleti díjakra, a földesúri járandóságokra és a parasztság járulékaire épült feudális rendszerben megjelent egy új, dinamikus külkereskedelmi szektor.

Az államnak szüksége volt a kereskedőkre, a tőkefelhalmozásra, az exportáló gyáriparra, a távolsági kereskedelemre és a gyarmati mezőgazdaságra. A XVIII. századi Franciaország tehát már kapitalizálódó államnak volt tekinthető.

A britek, hogy ellensúlyozzák a francia előretörést, megalapították a *Bank of Englandet* és a *New East India Companyt*. Angol–spanyol–indiai társaságot szerveztek. Minden brit alattvaló szabadon kereskedhetett Indiában. A részvények eladásával esetenként hatalmas tőkét tudtak mozgósítani. Ez kereskedelmi szuverenitás volt, területi szuverenitás nélkül. A kereskedő hatalmak nem is akartak nagy területeket birtokolni. A francia kereskedők végül nem tudtak tartósan behatolni a csendes-óceáni kereskedésbe. Ráadásul XIV. Lajos visszavonta az unokájától a támogatását, és kivonta a francia csapatokat Spanyolországból. Mesnager maga is azt tanácsolta, mondjanak le a spanyol kereskedésről. Minden európai nemzet szabadon vehessen részt a spanyol-amerikai kereskedelemben mérsékelt vám megfizetése mellett. A javaslatok nem valósultak meg.

## **A Dél-tengeri Társaság, az Asiento és az utrechti béke**

1711-ben Lord Harley megalapította a brit Dél-tengeri Kereskedő Társaságot. A célja a közadósság csökkentése volt. Kincstári jegyek, tengerész adóslevelek és más rövid lejáratú kormánypapírok beválthatók voltak részvényekre, a parlament részesedést garantált a haszonból. 1713-tól a Dél-tengeri Társaság működtette az Asientót. A whigek aggódtak, hogy mivel egy Bourbon ül a spanyol trónon, a franciák kisajátíthatják az Újvilág összes ezüstjét. Colbert pedig attól tartott, hogy az angolok szerzik meg maguknak az egész csendes-óceáni kereskedelmet. Alkudoztak, vitatkoztak, Mesnager tervét a britek elutasították, és ezzel véget is ért a megegyezés lehetősége.

1739-ben sor került egy angol–spanyol tengeri összeüt-közésre. Eközben a britek Panamát, Perut és Limát kívánták megszerezni, 1740-ben tengeri expedíciót irányítottak a Csendes-óceán közelébe. XV. Lajos válaszul még nagyobb tengeri expedíciót küldött a Karib-szigetekre. Egy évtizeddel később a madridi egyezményben lezárták a brit–spanyol ellentéteket, a Dél-tengeri Társaság kártérítést kapott a veszteségeiért. Viszszatértek az 1713 előtti helyzethez, és az utrechti béke rossz elemeit elhagyták. Az utrechti béke nem tudott kereskedelmi egyensúlyt teremteni, és ezzel a jövő konfliktusainak magját vetette el.

## **John Law pénzügyi forradalma és öröksége**

Amerika felfedezése felduzzasztotta a nemzetek pénzállományát, de nem egyforma mértékben. A kormányok kezdtek hosszú távú hitelekkel dolgozni, és próbálták a fedezet nélküli hiteleiket tőkerészesedéssé tenni, például a Dél-tengeri Társaságban. A skót Law, látva, hogy több pénzre van szükség a forgalomban, 1716-ban Párizsban megalapított egy bankot, amely papírpénzt bocsátott ki, és a Mississipp-i Részvénytársaságot, amely a tervei szerint felszívja az adósságok egy részét. Két évvel később létrehozta a *Compagnie des Indes*-t (Indiai Társaság), amelynek monopoljoga volt a királyság Európán kívüli kereskedéséhez. Law 1719-ben áttette az egész államadósságot a társaság részvényeibe. Előnyös pénzügyi lehetőségeket kínált briteknek, franciáknak egyaránt. Magasrangú politikusok, például Pitt is beruházott Law rendszerébe. 1719-ben 1,2 milliárd *livre* kölcsönt ajánlott fel a franciáknak az államadósság csökkentésére. Ezt a részvények eladásából akarta fedezni. A részvények gyorsan elkelték. Erre a Dél-tengeri Társaság is kibocsátott részvényeket. A gond az volt, hogy a két társaság brókerei egymás elől

halászták el a befektetőket. A szerző ezt „hitel-féltékenységnek” nevezi. A hangulatra nagy hatással volt a spekulációs láz és a sajtó. Kellemetlen volt azonban, hogy a korona hatalmas adóssága évjáradékokban (*annuities, rentes*) feküdt, amely nem volt likvid. Természetesen Franciaország nem lehetett meg az amerikai ezüst nélkül. Law nem akart a többi nemzet fölött uralkodni. Naiv volt, azt gondolta, hogy a gazdasági terjeszkedés hatalomhoz és békéhez vezet. Ez a felfogás *Fénelon érsek* gondolatait tükrözi. *Saint-Pierre abbé* szintén 1713-ban publikálta az örök békéről szóló gondolatait: az ő alternatívája az európai konföderáció volt.

Law tervét az angolok támadták, a hitelügyleteit akadályozták. Law erre Dubois abbé és James Stanhope közreműködésével nem hivatalos szövetséget kötött Franciaország és Britannia között. A szövetség a két trón betöltésére (Stuart Jakab, illetve az Orléans-i ág) is kiterjedt. A megegyezés azonban nemzetközi válságokba ütközött: 1700–1721 között zajlott az északi háború Svéd- és Oroszország között, V. Fülöp spanyol király háborút vívott itáliai birtokaiért, a Királyi Hajóhad és a francia csapatok pedig spanyol ellenállásba ütköztek.

Még vonzóbb spekulációs lehetőség volt Londonban a South Sea Bubble. Ez volt az első nagy kapitalista spekulációs buborék, 1720 elején örült kereskedés alakult ki a déltengeri részvényekkel a londoni piacokon. Masszív tőkeátvitel történt Párizsból Londonba. Law rendszere ingadozott, estek a részvényei. A bankját megrohanták, és nőtt vele szemben az ellenséges hangulat. A déltengeri buborék egy pár hónap múlva kipukkadt, mégpedig a londoni pénzpiac likviditási válságának következtében. A Mississippi Társaság nem hozta a várt jövedelmet. Law rendszere összeomlott, a skót bankár Velencébe menekült, ott halt meg 1729-ben. Nem csak a déltengeri buborék volt a bukás oka. Law több hibát követett el,

és nagyhatalmú ellenségei voltak mindkét országban. Ennek ellenére Law finansziális elgondolásai ezután is foglalkoztatták a közgazdászokat, és a hitel-féltékenység sem szűnt meg.

1759-től a britek egyre nehezebb pénzügyi helyzetbe kerültek a háborúk miatt. Ez klasszikus példája volt a negatív visszacsatolásnak: a háború, amit a brit kereskedelem megvédéséért vívtak, olyan költségeket generált, amelyek hosszú távon megfojtották magát a kereskedelmet. Az adósságtól való félelemnek fontos szerepe volt abban, hogy 1713 és 1763, valamint 1782 békét hozott. Az amerikai háború idején például a brit adósság 127 millió fontról 243 millióra szaladt fel, és a kormány jövedelmének közel 60 százaléka el volt zálogosítva. Franciaország ellenben képes volt pénzforrásokat mobilizálni. Az 1770-es években hitelt nyitott az amszterdami tőzsdén, és a genovai Necker biztosított a franciák számára nemzetközi tőkét. Hamarosan ömlött a befektetés Párizsba, főleg holland pénzek.

A kapitalizmusban az állam – mivel nem tudta megadóztatni a kereskedők likvid vagyonát, amely könnyen elrejtőzött – a „tulajdon” új formáját találta ki, az ígéretet, hogy a tulajdonosok kezébe tereli a bejövő adókat. Az adósság életeleme volt a fiskális-katonai államnak, ami pedig stratégiai fontosságúvá tette a külkereskedelmet, amelynek védelme viszont konfliktusokat gerjesztett. Így az államadósság a geopolitikai konfliktus strukturális forrásának látszik a kapitalista államok rendszerében. Kant fel is szólított a betiltására az örök béke érdekében.

Shovlin részletesen bemutatja a dohánykereskedelem és a hajóállomány veszteségeit. A dohányüzlet a normális kapcsolatok példája volt. A franciák az áru 90 százalékát Britanniából, a britek pedig Virginiából és Marylandból szerezték be. Az üzlet sikeres volt, de igen súlyos veszteségeik voltak a hajósoknak. 1680–1697 között 4000 brit kereskedőhajó süllyedt el, vagy

esett fogságba; a spanyol örökösödési háború 3250 hajónyi, az osztrák örökösödési háború pedig 3238 hajónyi veszteséget okozott a brit flottának. Az ország egyébként is el volt adósodva. 1745 táján az angol dohányexport súlyosan lecsökkent, a csempészek gazdagodtak. A tengeri háború két év alatt megtizedelte a francia kereskedelmet is, az Indiai Társaság és az atlanti kereskedés szintén veszített, az újfundlandi halászat összeomlott, és az államnak nem volt miből új hajókat venni. A francia Maurepas-nak sikerült ugyan pénzt szereznie a flotta újjáépítésére, de Madame Pompadour miatt kegyvesztett lett.

A francia hajóépítési programot a britek aggodalommal nézték, de még inkább tartottak attól, hogy egyre több francia kolónia létesült Észak-Amerikában, így Cape Breton, Ile Saint-Jean, Kanada és Louisiana. A franciák már Quebecet fenyegették. Amerikai nyersanyagokat, vásznat, selymet, vaslelőhelyeket akartak szerezni. Ezeket a nyersanyagokat addig a brit ipar dolgozta fel. Fogyasztói piaca pedig a tizenhárom észak-amerikai gyarmat volt, miközben a kontinentális Európába küldött brit export stagnált. A brit iparosodás a gyarmati igényekre adott válaszként bontakozott ki, mert szükséges volt a szeg, fejsze, lőfegyver, kötél, veder, kocsi, óra, nyereg, gomb, zsebkendő, és ezer más cikk előállítására. Az észak-amerikai piac egyre nőtt, terjeszkedett.

Különösen két francia viaskodott sokat a brit politikával: *Étienne de Silhouette* és Vincent de Gournay. Silhouette tárgyalt az amerikai gyarmatokon a franciák és britek határvitáiban, és ő volt a Compagnie des Indes királyi biztosa. A Gournay-kör mintegy ötven dolgozatot adott ki politikai gazdaságtani témákban. Gournay azt hirdette, hogy Franciaországnak saját gazdasági forrásaival kell boldogulnia. Silhouette meg akarta Kanaadát szerezni, erődöket épített volna Ohióban és a környéken. *Maurepas* inkább a dánokkal, svédekkel, hollandokkal szö-

vetkezett volna. Silhouette és Gournay navigációs törvénnyel akarták biztosítani a franciák hajózási jogát. Silhouette ellenséges politikája következtében Ohióban 1754-ben a francia gyarmati hadak összecsaptak a George Washington vezette virginiai csapatokkal. *Shirley* brit biztos annektálni akarta egész Kanadát, a másik brit biztos, *Mildmay* osztozott volna a területeken, ütköző zónát hagyva köztük.

A félelem, hogy a briteké lesz a befolyás Amerika fölött, nem volt alaptalan. *Pitt* vezetésével a brit seregek a hétéves háború idején megszerezték a francia üzemeket Gorée-nál és Saint-Louis-nál, azután Guadeloupét Quebecben; Kanada többi része is elveszett, majd Martinique következett. A Kelet-Indiai Társaság elfoglalta Indiában a francia településeket. Londonban úgy látták, itt az alkalom teljesen kiszorítani Franciaországot az új-fundlandi halászatból, a prém- és cukorkereskedelemről. *Pitt* célja Új-Fundland, Kanada és a francia karibi szigetek annektálása, és az uralom kiteljesítése a tengereken is. Havanna elfoglalásával megnyílt az út Mexikó felé. *Pitt* ekkor kiszorult a kabinetből.

Az 1763-as békekötés hosszú brit politikát zárt le. Británia elsőprő győzelmei ellenére volt bizonyos kiábrándultság a brit patrioták agresszív terjeszkedésével szemben. Mégsem lehetett már visszatérni a Pax Walpolianához. A francia monarchia megerősítette a hajóhadát, és szövetséget kötött Auszriával. Mindkét ország politikája Janus-arcú volt: hosszú békéről beszéltek, s közben háborúra készültek. 1763 után még húsz évig egy amerikai birodalom létrehozása volt a francia–brit küzdelmek tétje. 1785-re sokkal szabadabb lett a kereskedelem: a független USA minden nemzet hajóját fogadta a kikötőiben. Franciaország szintén szabadkikötőket létesített. Miután 1763-ban lemondott Kanadáról és Louisianáról, a francia monarchia egy nagy, területhez nem kötődő birodalmat fogott át, a cukorszi-

geteket, enklávákat, bázisokat, amelyeket olcsóbb volt kormányozni és védeni. Még radikálisabb javaslat volt, hogy a Karib-szigeteken hozzák létre a gyarmatok laza konföderációját, amely csupán a kereskedelem révén kötődne az anyaországhoz. David Hume és Adam Smith is e megoldás mellé álltak. Az elgondolás szószólója *Jacques Turgot* volt.

## **A kereskedelmi birodalom új elképzelése Amerikában; az 1760-as évek szabad kikötői**

A brit és a francia kormány szabadkikötőket létesített a Karib-szigeteken 1766–67-ben a közszükségleti cikkek számára. A szabadkikötők háború és annexió nélkül békés útra terelték a francia–brit hatalmi küzdelmeket. Ezek a kikötők olcsóbb és békés eszközei voltak a kereskedelmi imperializmusnak. A gyarmati gazdaság fellendült a nagyobb nyitottság következtében. Guadeloupe-ra 1759–1763 között 24 ezer rabszolgát hurcoltak be, a cukornád-ültetvények száma 185-ről 447-re emelkedett. Az 1766-os brit szabadkikötő-törvény két ilyen kikötőt létesített Dominikán, és négyet Jamaikán. A legális, kiterjesztett amerikai kereskedelem „elegendő bevételt termelt Nagy-Britannia összes gyarmati kiadásainak fedezésére” – jegyezte meg valaki. A whigek és *Edmund Burke* úgy gondolták, nincs szükség korlátozásokra a kereskedelemben. A britek 1766 és 1770 között 17 353 rabszolgát hoztak be Dominikára, és a többségüket francia ültetvényeseknek adták el. Burke és Mirabeau ellenezte a rabszolgaságot. A függetlenségi háború után már szóba jött az emancipáció.

XVI. Lajos 1778 februárjában ismerte el az Egyesült Államok szuverenitását, ekkor barátsági és kereskedelmi egyezményt kötött az USA-val. Elfogadtak egy MFN-egyezményt, és a két ország vállalta, hogy nem ad semmilyen külön kedvez-

ményt más nemzeteknek. Versailles elfogadta, hogy az USA a bilaterális egyezséget kereskedelmi egyezmények hálózatává formálja, és hozzájárult, hogy mindenki számára nyitott legyen az amerikai kereskedelem. Komoly viták folytak a franciák körében, hogy belépjenek-e az amerikai függetlenségi háborúba. Turgot határozottan ellenezte a belépést, Vergennes viszont azt várta, hogy Amerika segíteni fog Dominikát megvédeni a britektől. Turgot és Vergennes összecsapása két politikai gazdaságtani felfogás ütközése is volt: a termőföldre alapuló politikai gazdaságtan, szemben a nézettel, amely a kereskedelmet tekintette a gazdagság és a hatalom valódi forrásának. Turgot vesztett, de halála után Vergennes az ő tervei alapján javított az állam pénzügyein.

## **Biztonsági kartell-egyezmény Indiában**

A franciák és a britek másik nagy ütközési területe India volt. Ott is megpróbálták békét teremteni, ezért a két állam India-társasága 1754-ben aláírt egy egyezményt. *Godeheu* francia főkormányzó és *Saunders*, a Kelet-Indiai Társaság vezetője megegyeztek, hogy elismerik egymás birtokait, szabadkereskedést engednek bizonyos zónákban, és távol tartják magukat az indiai hatalmi harcoktól. Az egyezményt ratifikálni kellett volna Londonban, de ezt elsöpörte 1756-ban a hétéves háború kitörése. A Kelet-Indiai Társaság felmorzsolta a francia erőket, megbuktatta a bengáli uralkodót, és lefektette egy brit társaság alapjait Északkelet-Indiában. Amikor a francia korona új indiai társaságot létesített, a brit kormány ezzel aláírt egy konvenciót 1787-ben, amely szabályozta a francia kereskedés részesezését, és kimondta, hogy a brit társaság védelmezi a francia kereskedőket. Ez a kezdeményezés azt mutatta, hogy a XVIII. századi kapitalizmus törekedett a geopolitikai konfliktusok

korlátozására. A kereskedőtársaságok speciális letéteményesei voltak a kereskedők és a szuverenitás között létesített szövetségnek. Üzleti vállalkozások voltak, emellett biztosították a szuverén hatalom érvényesülését és anyaországuk kereskedését Ázsiában. Katonaságot, hadihajókat tartottak fenn, megerősítették a fontos településeket, és diplomáciai úton jártak el az indiai hatóságoknál. Ellenőrizték az adózási kiváltságokat. Mindezek nélkül lehetetlen lett volna kereskedni Indiával. A társaságok megszervezték a távolsági kereskedést anélkül, hogy megterhelték volna az államkincstárt. Ezért tekintették jogosnak a monopóliumaikat. A társaságok helyzete és a béke ugyanakkor sérülékeny volt. A bevételük olykor nem fedezte a költségeiket, például a Kelet-Indiai Társaság 1770 elején a csőd szélén állt.

A franciák is védeni szándékoztak indiai kereskedelmüket. *Necker* például a *Compagnie des Indes* költségeit át akarta terhelni a koronára. *Choiseul* elképzelése az volt, hogy a francia kereskedelmet baráti indiai uralkodók szövetsége védje. *D'Aiguillon* visszatért a francia–brit *entente* gondolatához: egyesíteni a két nemzetet az indiai fenyegetésekkel szemben, és így jutni jövedelemhez

1713-ban Saint-Pierre abbé azt javasolta, hogy minden európai és indiai társaság szabadon kereskedjék Ázsiában egy európai testület felügyelete alatt. 1744-ben a francia társaság egy semleges zóna indítványával állt elő, de közben Európában háború tört ki a két állam között, és Karnatikban is összecsapásokra került sor. 1746-ban a franciák elfoglalták Madraszt. Az európai béke visszatérével a város újra a briteké lett, de a társaságok hamarosan új háborúba keveredtek Karnatikban, mert a Mogul Birodalom megszűnése után a franciák Chanda Sahib mögé sorakoztak fel, a britek pedig Ali Kánt pártolták. *Dupleix*-nek sikerült megszereznie egy

terület agrártermelésének jövedelmét, ahogy a holland társaság már korábban megszerezte Batavia (ma Jakarta) területi jövedelmeit. Így kevesebb ezüstöt kellett fizetniük az indiai árucikkekért.

Az elgondolás, hogy kereskedő társaságokból álló birodalmat teremtsenek Ázsiában, nem volt új, de az 1680-as években a Mogul Birodalom ezt a törekvést még megakadályozta. Közben Párizsban és Londonban is véget akartak vetni a gyarmati háborúknak, mert Dupleix háborúi több mint 20 millió livre-be kerültek, a Kelet-Indiai Társaság pedig 1756-ig 500 ezer fontot veszített a konfliktusokon. 1744-ben a francia társaság egy újabb állandó semlegességi egyezmény tervét nyújtotta be a briteknek. 1751-ben Silhouette tárgyalni kezdett a Kelet-Indiai Társasággal. Békét, minél több árucikket és az osztlék növelését szerette volna elérni.

Gournay mást javasolt: terjeszkedést a kereskedésben, és olcsóbban árusítani a versenytárshoz képest. Az adók fedeznék a biztonsági kiadásokat. A vélemények most is megoszlottak, de a feladat az volt, hogy a versengést a harcok helyett a kereskedelem felé tereljék. Silhouette ekkor 2000 embert küldött Indiába Godeheu vezetésével. Erre a britek egy hajórajt kértek Londontól. Már úgy látszott, nem lehet elkerülni a háborút, de Godeheu tárgyalást kezdett a Kelet-Indiai Társasággal és Tomas Saunders madraszi elnökkel. Az egyezmény 1754 végén megszületett, amely kitért arra, hogy az európaiak kimaradnak az indiai hercegek vitáiból; mindent megakadályoznak, ami megzavarná a békét; területi megállapodást hoznak létre a paritás alapján. Karnatikban szabaddá vált a kereskedelem. Londonban és Versailles-ban örömmel fogadták a megegyezés hírért, de ekkor elkezdődött a hétéves háború és a Godeheu–Saunders egyezmény értéktelen papírrá vált. A háborúban a Kelet-Indiai Társaság összeroppantotta a francia társaságot, és új terüle-

ti birodalmat alapított Bengálban, miután elhárította a bengáli nawab támadását Kalkuttánál 1757-ben.

## **Egy új kormányzati kereskedelmi rendszer (1763–70)**

1757-ben újra felvetődött a kérdés a Kelet-Indiai Társaságban: konszolidált politikai ellenőrzéssel működjenek, vagy keressék az indiai uralkodók védelmét. A francia társaságnál más volt a helyzet: a hét-éves háború súlyos adóssággal, lerombolt erődítményekkel járt, a kereskedelem holtpontra került. A birodalomépítés helyett a kereskedelem fellendítése tűnt megoldásnak. Bár az 1763-as béke garantálta a franciáknak a biztonságos és szabad kereskedést Bengálban, a britek időnként akadályozták őket. Vita volt a társaság politikai szerepét és költségeit illetően. Pitt 1766-ban évi 400 ezer font jövedelmet biztosított a kincstárnak a társaságtól (a szerző ennek mikéntjére nem ad magyarázatot). A megfelelő kormányzati rezsimről szóló vita még évtizedekig tartott.

Az indiai kereskedelem számára előnyös politikai keret kérdése a francia társaságot is foglalkoztatta. De Lauriston új főkormányzó 1765-ben öt hajóval, sok emberrel, katonai felszereléssel, kőművesekkel, ácsokkal érkezett Indiába. A britek területi terjeszkedéstől tartottak, de a franciák csak kereskedelmi tevékenységre szorítkoztak. Igaz, a társaság uralma alá vonta Réunion és Mauritius szigeteket, ezzel jelezve a francia birodalmi jelenlétet az Indiai óceánon. A társaság Necker kereskedési víziója szerint működött.

A brit és a francia társaság jó kapcsolata nem sokáig tartott, mert háború tört ki a Kelet-Indiai Társaság és Mysore szultánja között, és a britek a szultán mögött a franciákat sejtették. Ezután ott akadályozták egymás üzleteit, ahol tudták. 1770-ben Choiseul gondolatai jelentek meg *G-T. Raynal, Histoire phi-*

*losophique et politique...* [Filozófia- és politikatörténet] című munkájában. Raynal kijelentette, hogy az európai államok és Franciaország csak együtt tudják megakadályozni, hogy Britannia globális kereskedő monarchiát létesítsen. *Diderot* szerint Franciaország lenne a vezetője a koalíciónak, de a brit kereskedő társaságot ezután is fenntartaná.

## **Az új Compagnie des Indes és az egyetértés keresése az 1780-as években**

Az amerikai háború idején a Kelet-Indiai Társaság igen sikeres volt, a francia kereskedés ellenben szinte megszűnt Indiával, amelyet Vergennes újjá akart éleszteni. Az új India-társaságot, a Nouvelle Compagnie des Indes-t 1785-ben hozták létre a korona komoly támogatásával. A társaság vásárolhatott Bengálban évi 10 millió livre értékben. A társaságot békés kereskedelmi intézménynek szánták, de a megegyezést Vergennes nem írta alá, mert nem akarta elfogadni Britannia védelmét. Mások is próbálkoztak, de a francia-brit megértést elősegítő kísérletek nem jártak sikerrel. A kereskedelem biztonság nélkül folytatódott (francia probléma), vagy a védelem költsége elnyelte a hasznot (brit probléma). Az 1750-es években a társaságok egyezkedései a kereskedéshez hozzáférést akarták bővíteni a másik társaság rovására. A riválishoz alkalmazkodni és a katonai konfliktust elkerülni – ezek a szándékok már az 1815 utáni francia–brit globális kapcsolatok felé mutattak.

1763-ban egy holland-zsidó befektető, *Isaac de Pinto* javaslatokkal állt elő. Kössenek baráti szövetséget a kereskedő államok – Britannia, Franciaország, Spanyolország, Portugália és a Holland Tartományok –, fagyasszák be az Európán kívüli források eddigi elosztását, és nyújtsanak kölcsönös garanciát egymásnak a gyarmatokra, a tulajdonra és a kereskedelmi pri-

vilégiumokra vonatkozóan. A kereskedő államok „egyetértésben cselekedjenek” (390. o.), például Poroszországgal, a Habsburgokkal és Oroszországgal szemben. Franciaország fogadja el a brit fennhatóságot Észak-Amerikában és Indiában, és összpontosítson a divatiparra és a borokra, Britannia pedig adja át az elsőséget a cukorkereskedelemben a franciáknak, a fűszer-monopóliumot a hollandoknak, az ezüsttermelés ellenőrzését a spanyoloknak. Pinto elképzelése nem valósult meg, de egy fajta megoldást kínált a kapitalista geopolitikában rejlő problémára. Két egymással szövetkező hatalomról van szó: az egyik hálózatra épül, kozmopolita, profitorientált, ezek a kereskedők, a másik hierarchikus, területhez kötődő, és biztonságra törekszik, ez a szuverén állam. Az ilyen szövetségben tágabb perspektívából nézve a felek segítik egymást. Az államok szövetezése a tőkével mindegyikük érdekét szolgálja. A XVIII. században mindkét államban a külkereskedelem mindennél fontosabb forrás volt a gazdasági fejlődéshez. Likvid tőke keletkezett, amelyre kölcsön lehetett venni, amely fenntartotta a pénzellátmányt, élénkítette a gazdaságot és megkönnyítette az adószedést. Az európai kereskedők kiterjesztették hálózataikat az egész földgolyóra, kereskedő birodalmakat, társaságokat létesítettek, egyezményeket kötöttek, hogy kiszivattyúzhassák a profitot a gyarmatokról. Szuverenitásra törekedtek, hogy megvédjék a tőkefelhalmozás lehetőségét a tengeren túl, de természetes volt, hogy időnként összeütköztek egymással. A háború tönkretette a hajózást és a piacokat, és államadóságot hozott létre. Hogy ezt elkerüljék, a vezetők próbáltak meggyezni a vetélytársakkal.

John Shovlin a következtetések összefoglalásával zárja művét. A kereskedelem *versus* hódítás témája, megítélése szerint, átszötte a XVIII. századi gondolkodást, és azt a felismerést hozta, hogy elkerülhetetlenek a háborúk. A britek állandóan

aggódtak, hogy Colbert Franciaországot kereskedelmi nagyhatalommá teszi, a francia hivatalnokok viszont egy brit egyetem birodalom létrejöttétől féltek. Mit tehettek a társaságok? Szövetkezhetnek az ázsiai uralkodókkal, kiépíthettek egy saját birodalmat, vagy feloszthatták a kereskedelmi zónákat egymás között. Minden megoldás olcsóbb volt a háborúnál. A kora újkori politikai-gazdasági rendszert jól jellemzi „a háborús-kapitalizmus” kifejezés.

Megjegyzendő, hogy sem Britanniának, sem Franciaországnak nem volt célja, hogy Spanyol-Amerikában területet szerezzen magának, mert nem bírták volna fizetni a hódítás és a fenntartás költségeit. Ezért az utrechti egyezmény szerint állandó spanyol ellenőrzés alatt részesedtek a kereskedelem hasznából. Indiában a kereskedő állam pályája más utat járt be. Bengáliában létrejött a Kelet-Indiai Társaság területi kiépülése az indiai uralkodók ellenőrzése alatt. Állandó volt azonban az aggodalom, hogy az indiai adóbevétel nem fedezi az adminisztrációs és védelmi költségeket. Az 1750-es években a brit és a francia társaság abban reménykedett, hogy ketőjük összefogásával megtakaríthatnak a kiadásokból. Megállapodásra végül nem került sor. A hétéves háború idején a brit társaság megbuktatta a bengáli uralkodót. Ez harcot robbantott ki Robert Clive és Laurence Sullivan között, mert egyikük kifejezetten birodalmat akart, másikuk helyreállította volna az indiai hercegek területeit. A küzdelemben Clive győzött, de a birodalom jövedelme ezután sem volt elég a kereskedelem megvédésére. Ráadásul a North-kormány további területi terjeszkedést szorgalmazott. Choiseul terület nélküli birodalmat képzelt el, mely értékes kereskedelmi enklávákat köt össze, és stratégiailag erős pontok védik. Ez olcsóbb megoldás volt.

A megerősödött Kelet-Indiai Társasággal szemben Necker francia társasága csak kereskedéssel akart foglalkozni, hogy

elkerülje az ütközést a brit riválissal. D'Aiguillon szerint csak a britekkel megkötött egyezmény biztosítaná a francia kereskedelmet elfogadható költségekkel. Az 1780-as években ez a gondolat valósult meg a Nouvelle Compagnie des Indes és a Kelet-Indiai Társaság között, amelyben a francia társaság a brit társaság fiatalabb partnereként szerepelt.

Volt még egy üzleti modell, amelyben a bejegyzett társaságok az erőszakra és a kisajátításra szakosodtak. Ezek együttműködtek az állammal, amely jogi, katonai, diplomáciai hatalmával segítette őket távol Európától. Ilyen modell szerint működött a holland társaság Jáván és a Kelet-Indiai Társaság Bengáliában. A saját védelmi kiadásai azonban óriási terhet jelentettek, ezért kevés társaság élte túl a századot, és az is csak otthoni támogatással.

A hagyományos merkantilisták a szabadkereskedelem hívei voltak. Paterson azt javasolta, teremtsenek globális szabadkereskedési rendszert a karibi szabad kikötőkön át, amelynek védelmét a brit tengeri flotta garantálja. Ez örök békét hozna. *James Anderson* whig közgazdász szerint a tengeri hatalmak szövetsége megszüntetné a gyarmati konfliktusokat. Ezt várta d'Aiguillon is az 1772-ben megkötendő új kereskedelmi szerződéstől. Persze, akiket kizártak belőle, kénytelenek voltak küzdeni az érdekeikért. Az 1778-as barátsági és kereskedelmi megállapodás a jövőre is mintául szolgálhatott az USA és más európai nemzetek közti egyezményhez. A britek amerikai kereskedelmi monopóliumát egy szabadkereskedelmi rendszerrel helyettesítették, amely megszüntette a britek kizárólagos kereskedési előnyeit. A végleges szándék a kereskedelmi egyensúly megteremtése volt. *Nicolas Mesnager* francia diplomata olyan rendszert dolgozott ki, amely minden európai nemzetnek megengedte volna a kereskedést Spanyol-Amerikával, és engedélyezte az ezüst exportját Spanyolországból

egy kisebb adó ellenében. Ezt a rendszert a cadizi szabadkötőből irányították volna, nemzetközi bíróság ellenőrzésével. Nem fogadták el az indítványt, érvényben maradt az utrechti egyezmény azzal, hogy a brit Dél-tengeri Társaságnak monopóliuma van a rabszolga-kereskedésre.

Shovlin kifejti, hogy a szabadkereskedelem nem általános elvként érvényesült, hanem bizonyos körülmények között, bizonyos helyen és meghatározott árucikkekre volt érvényben. A protekcionizmus gyakran vezetett kereskedelmi háborúkhöz, míg a szabadkereskedelem véget vetett a konfliktusoknak. A védelem csökkentette az adóbevételeket, a szabadkereskedelem növelte azt. Az alacsony adók és a legális kereskedelem biztosabb védelmet jelentett, mint a kirívó tiltások. A protekcionizmus és szabadkereskedelem szövetséges stratégiák voltak, nem egymás ellentétei. A szabadkereskedelem inkább a kereskedési reálpolitika eszközének tekinthető volt, s nem a nemzetek közti harmónia megteremtésének. A kereskedő államok szövetsége, amelyet Pinto elképzelt, valósággá vált. A XIX. században az európai kereskedő államok maguk között lemondtak a háborúkról, elfogadták a status quot, és vagy megosztották a befolyási övezeteken, vagy hagyták, hogy versenytársaik kereskedjenek a területükön. Alávetették a gyarmataikat egyfajta kapitalista pacifikációnak, amely ugyan nem volt békés, de az európai befektetések és kereskedelem fejlődhetett.

A távolsági kereskedelem megvédésének gondja újra felmerült az I. világháború idején, és nem enyhült egészen 1945 utánig, amikor az USA katonai ereje leállította a folyamatot. A nagy kereskedőállamok azután a gyarmatok megszűnéséből húztak hasznot, még ha a dekolonizációt a gyarmati alattvalók felkelései erőltették is rájuk. Szétosztották a szuverenitás költségeit az új független államok között, és szinte teljes

hozzáférést nyertek a kereskedelemhez, még a rivális volt gyarmatán is. Formális birodalomra nem volt szükség többé a kereskedéshez. Az Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény (GATT, 1947) és a Világkereskedelmi Szervezet (WTO, 1995) létrejötte többé-kevésbé biztosította a szabad kereskedést a független szuverén államok számára.

A XVIII. század folyamán számtalan elképzelés és javaslat hangzott el a globális politika békés irányba terelése, a kereskedési féltékenység megszüntetése érdekében, de ezek sosem valósultak meg, mégis nyomást jelentettek a döntéshozatalra, és végül a törekvések 1815 után sikeresek lettek. Bár a két állam a XIX. században is versengett egymással, soha nem fordult elő fegyveres konfliktus közöttük.

A napóleoni háborúkat lezáró 1815-ös párizsi béke szövege tartalmazta mindazt, amelyet a XVIII. századi tisztviselők és kereskedők meg akartak valósítani. Franciaország és Britannia egyre inkább a szabadkereskedés felé haladt, amelyet a Cobden–Chevalier egyezmény koronázott meg 1860-ban. Ez lett az alapja az egész Európára kiterjedő szabadkereskedelemnek. Ugyanis mindkét állam visszariadt az eladósodástól. A két nemzet hallgatónlagosan megegyezett, hogy nem vívnak egymás ellen többé háborút a kereskedelemért és a gyarmatokért.

Szerzőnk úgy látja, a XVIII. századi francia–brit kapcsolatokban jelentkező impulzusok ma, a modern világpolitikában hozták meg az eredményüket. Ma is érvényesül a szabadkereskedés, azonban a globális gazdasági cserét inkább szuverén államok, kereskedő blokkok, valamint nemzetközi intézmények uralják, és nem zárt kereskedő birodalmak. Shovlin megjegyzi, hogy a mai viszonylag békés egyensúlyi helyzet nemigen tart sokáig. Úgy véli, számos kezdeményezés lesz a konfliktusok korlátozására. De a történelmi tapasztalatok

mutatják, milyen nehéz ilyen megegyezésre jutni, és azt megtartani.

Mellesleg a mi helyzetünk más, mint az elődeinké. A tömegpusztító fegyverek növelik a költségeket, és a háborút súlyosabbá teszik. Nekünk viszont már van intézményi keretünk a konfliktusok megoldására, hiszen a legtöbb állam aláírta a GATT és a WTO egyezményeket, elfogadja azok szabályait.

John Shovlin: *Trading with the Enemy – Britain, France, and the 18th Century Quest for a Peaceful World Order* (Kereskedni az ellenséggel – Britannia, Franciaország, és egy békés világrend keresése a XVIII. században). Yale University Press, New Haven and London, 2021. 374 o.

***Fodor Mihályné***

### **A magyar idill. Az adriai partvidék geopolitika és integráció között.**

Fiume ugyan 1779 és 1920 között volt a magyar állam része, de továbbra is ott van a magyar köztudatban ez az adriai kikötőváros. Különösen a dualizmus időszakában voltak a városnak erős kapcsolatai a magyarokkal, amikor Fiume nem csupán akkori gazdaságunk szerves része lett, hanem a kultúránk is magába olvasztotta azt. A gazdasági okok mellett az is szerepet játszott, hogy a városhoz közeli Abbázia a legnépszerűbb magyar üdülőhellyé vált a korszakban. A trianoni békediktátum következtében azonban Fiumét is elvesztettük, politikai és gazdasági kapcsolataink a várossal jelentősen meggyengültek, hogy aztán az 1930-as évek magyar-olasz közeledésének hatására átmenetileg megerősödjenek. A szocialista korszak évtizedei ugyan ismét fokozódó elszigetelődést hoztak magukkal, viszont a rendszerváltás után a magyar kultúra, és így a tudomány ismét felfedezte magának ezt a kikötővárost.

Fiuméről aránylag sok történelmi munka jelent meg, különösen az elmúlt három évtizedben. Az viszont már korántsem annyira jellemző, hogy egy olasz szerző a város magyar korszakát helyezze vizsgálódásának középpontjába. Emellett *Emilio Scalfarotto* olyan szempontokat vett figyelembe a könyve megírása során, amelyek azt egyedivé teszik a várossal foglalkozó történeti munkák között. Kronológiai sorrendben három, hosszú időszakokat átfogó fejezetben mutatja be Fiume fejlődését. Az első a magyar fennhatóság kezdetéig, a második an-

nak megszűntéig, míg a harmadik a jugoszláv fennhatóság alá kerülésig tárgyalja a város történeti fejlődésének jellemzőit. A könyvben nyomon követhető, hogy a geopolitikai és a lokális autonómia párhuzamára fűzte fel a város virágzásának és hanyatlásának bemutatását. A városi autonómia kialakulását alapvetően két tényezőre vezette vissza. Az első az igencsak zárt földrajzi környezet volt, amely megnehezítette az összeköttetést a háttországgal, pedig Fiume még az élelmiszerek tekintetében is a kereskedelmi partnereire volt utalva. A másik tényező pedig az volt, hogy történelmének nagy részében különböző államok határrégióiban feküdt. Fontos változást hozott a város számára Mária Terézia döntése, mely szerint az addig az osztrák hatóságok által irányított Fiume, mint „*corpus separatum*”, azaz horvát közigazgatás alól kivett autonóm terület, kerüljön a magyar állam fennhatósága alá. A döntés mögött az a szándék állt, hogy a kontinentális Magyarországnak is legyen egy saját tengeri kikötője, melynek révén a magyarok be tudnak kapcsolódni a nemzetközi tengeri kereskedelembé. Szintén fontos volt a város szempontjából a két kiegyezés, az 1867-es magyar-osztrák, és az 1868-as horvát-magyar, melyek véget vetettek a magyar szabadságharc leverését követő, és a helyiek számára igencsak terméketlen horvát uralomnak. A dualista évek fejleményei alapján a szerző azt a következtetést vonta le, hogy ez az időszak volt Fiume aranykora, a „magyar idill” időszaka, amikor a város Európa tízedik legnagyobb forgalmú kikötője lett. A dualista magyar kormányok komoly infrastrukturális beruházásokat valósítottak meg, a kikötőváros pedig jórészt ennek köszönhetően rendkívül gyorsan gyarapodott. A könyvben azt is igyekezett kiemelni, hogy a város látványos fejlődésében annak befogadó légköre is szerepet játszott. Különböző vallású és nemzetiségű emberek éltek itt egymás mellett, és egymással szoros kapcsolatot tartottak.

A könyv írója az első fejezetben Fiume autonómiájának történelmi előzményeivel foglalkozik. Meglátása szerint sajátos körülmény, hogy Fiume ugyan évszázadokon keresztül különböző államok perifériáján helyezkedett el, de önkormányzatiságának keretei csak a XV–XVI. században kristályosodtak ki a távollévő, a városnak különböző kiváltságokat adományozó Habsburgok fennhatósága alatt. A gazdasági versenyben, és ezzel párhuzamosan az autonómia szabályainak kialakításában, éppen úgy, mint sok minden másban, Fiume állandó vetélkedésben volt testvérvárosával, a közeli Trieszttel. A két város szinte egyidejűleg kapott szabad kikötői státuszt III. Károlytól, fejlődésük azonban másképp alakult. Az utóbbi város fejlődése már a XVIII. század elejétől kezdve felgyorsult, mivel közelebb esett az osztrák örökös tartományokhoz, emellett több kedvezményt kapott a dinasztiától a vámok és illetékek tekintetében. Ezen körülmények fényében nem volt meglepő, hogy Trieszt jobban hasznot tudott húzni az adriai térség korábbi meghatározó hatalma, Velence hanyatlásából. Pedig már a XVIII. században voltak annak az elgondolásnak képviselői, miszerint Fiume fontos kikötő lehet a magyar mezőgazdasági termékek európai piacra való kijuttatásának szempontjából. Ennek ellenére a XIX. század nagyobbik részében is megfigyelhető volt az a tendencia, hogy Trieszt gyorsabban fejlődött. Így például a Bécs–Trieszt vasútvonal már 1858-ban elkészült, a Budapest–Fiume közötti viszont csak 1873-ban.

A könyv legterjedelmesebb második fejezetében a szerző Fiume demográfiai, társadalmi, kulturális, valamint gazdasági jellemzőit vizsgálja az 1779 és 1920 közötti időszakban. Arra az álláspontra helyezkedik, hogy a földrajzi környezet döntő hatással volt Fiume fejlődésére, egyrészt azért, mert az Adriai-tenger és a Dinári-hegység közötti parti sávra szorult város kontinentális kapcsolatai a XIX. század közepéig igencsak

nehézkések voltak. Más tekintetben viszont a város földrajzi fekvése előnyös volt, mivel a Balkán-félsziget, Közép-Európa, valamint a Földközi-tenger térségének határvidékén helyezkedik el. A kedvező fekvés azonban csak a magyar-osztrák kiegyezés után lett igazán kihasználva, amikor a két fél a horvátok és a helyiek tárgyalásokba való bevonásával, és az 1868-as ún. „*Ideiglenes törvény*” kiadásával rendezte a város közjogi helyzetét. A törvény megállapította, hogy Fiume nem tartozik Horvátországhoz, és a város politikai kormányzását a magyar államra ruházta mindaddig, amíg annak közjogi státuszáról nem születik végleges megállapodás, amely viszont a dualista korszakban már soha nem született meg. A jogszabály emellett széleskörű önkormányzatot biztosított a városi hatóságok számára. A megújult autonómia a dualista korszakban lehetővé tett a város számára egy olyan reneszánszt, amely Magyarország jelentős társadalmi és gazdasági fejlődéséhez kapcsolódott. A gyors fejlődést az a tény is mutatta, hogy Fiume lakossága 1869 és 1914 között 17 ezerről 50 ezer főre növekedett, miközben a város arculata a kikötői és az ipari építkezések következtében jelentősen megváltozott. A középkorias jellegű, kis területű és sűrűn lakott óváros körül új városnegyedek épültek, amelyek már rendelkeztek a korszak legmodernebb infrastrukturális vívmányaival. Ezen városszerkezeti változások következtében az óváros a továbbiakban már nem funkcionált a város középpontjaként. A gyors fejlődéssel párhuzamosan a város korábbi, alapvetően olasz jellegű demográfiai arculata is változott. Az 1890-es népszámlálás az akkori, mintegy harmincezres lakosságának 44 százaléka olasz, 36 százaléka horvát, 10 százaléka szlovén, 4 százaléka pedig magyar volt. A magyarok száma egyébként az első világháborúig terjedő időszakban megháromszorozódott, ez a növekedés pedig jelentős részben a városba települő magyar tisztviselőknek volt köszön-

hető. A horvátok arányának növekedésében pedig gyors ipari fejlődés játszott szerepet, tekintettel arra, hogy az új üzemek munkásainak többségét ők tették ki. A városban élő nemzeti-ségek között persze voltak politikai ellentétek. A városi önkormányzatot uraló olaszok és a magyar állami tisztségviselők a város különleges státuszának fenntartását, míg a horvátok az országukhoz történő visszacsatolást támogatták.

A magyar uralom alá történő visszakerülés időben sajnálatosan egybeesett a hajóépítés válságával, amelyet a gőzhajók előretörése, és ezzel párhuzamosan a vitorlás hajók háttérbe szorulása okozott. Ez a fejlődési tendencia természetesen a háttérpar különböző ágazatait is megroppantotta. A további visszaesés elkerülésének, és egy nemzeti kikötőváros kialakításának szándékával a magyar állam 1871 és 1914 között komoly összegeket költött egyrészt a fiumei kikötő modernizálására, másrészt a Karlovac és Fiume közötti vasútvonal megépítésére. Ezen túlmenően Baross Gábor minisztersége idején, az egységes vasúti tarifák kialakítása céljából a dualista kormányzat komoly összegeket fordított különböző, Budapest és Fiume között elhelyezkedő, magánkézben lévő vasútvonalak megvásárlására is. A gazdasági fellendülésben az is szerepet játszott, hogy a dualista korszakban született meg a tengeri idegenforgalom, jöttek létre olyan tengerparti üdülőhelyek, mint például a Fiume közelében elhelyezkedő Abbázia, ahol számos gyógyfürdő és luxusszálló épült. A magyar gazdaságfejlesztési lépésekkel kapcsolatban a szerző kiemeli azt a körülményt, hogy azokat a kormányzat mindig a helyi önkormányzattal együttműködve valósította meg. A dualista korszakban a Fiumébe érkező magyar áruk termék-szerkezete is megváltozott, mivel folyamatosan nőtt az ipari termékek aránya a korábban szinte kizárólagos agrártermékek rovására. Ezzel párhuzamosan az ipari ágazatokhoz kötődő feldolgozóipar is fokozatosan megtelepedett a városban. Emellett

egyre több, a gépgyártás és a hadiipar szempontjából fontos cég is berendezkedett itt, mint például a Ganz & Danubius Hajó és Gépgyár, valamint a Whitehead Torpedógyár. Az előbbi bocsátotta vízre a magyar haditengerészet büszkeségét, a Szent István páncélozott csatahajót. Tekintettel arra, hogy Fiume a magyarországi kivándorlás tengeri kiindulópontja volt, a városban az összes főbb hajózási társaság jelen volt. A fenti eredmények hangsúlyozása ellenére azért megemlíti, hogy a fiumei kereskedelmi és ipari tevékenység volumene még az első világháború küszöbén sem érte el a triesztit.

Külön alfejezetet szán Scalfarotto annak vizsgálatára, hogy a vallási tolerancia, a társadalmi haladás és az együtt élő népcsoportok kultúrája milyen szerepet játszott a fiumei identitás kialakulásában. Megállapítja, hogy a helyi identitás kialakulásában az oktatásnak fontos szerepe volt, az iskolák pedig mindig jelentős figyelmet kaptak az olasz dominanciájú helyi önkormányzat részéről. A városi oktatásban, az 1848–1868 közötti időszak kivételével, amikor a horvát nyelvű oktatást a birodalmi kormányzat kötelezővé tette, sokáig az olasz nyelvű iskolák játszották a meghatározó szerepet. A horvátok számának és arányának növekedésével azonban a konfliktus egyre inkább élesedett a két etnikum között, mivel a városi autonómia 1868-as helyreállítása a horvátok háttérbe szorulásával járt az oktatás területén, miközben létrejött a Magyar Gimnázium is a városban. A magyar nyelvű oktatás iránti igény növekedése mögött alapvetően az a változás állt, hogy a népszámlálások adatai alapján 1880 és 1910 között a magyarok aránya 2 százalékról 13 százalékra növekedett a városban. Azonban a jelenlévő feszültségek ellenére sem jöttek létre zárt, etnikai jellegű városnegyedek a helyi önkormányzat irányított terület határain belül, ami jelentős részben az alapvetően olasz alapokon nyugvó, toleráns jellegű helyi identitásnak volt köszönhető. A tele-

pülést nemcsak etnikai, hanem vallási tolerancia is jellemezte, annak ellenére, hogy az 1910-es népszámlálás adatai alapján a lakosság 90 százaléka római katolikus volt. Jellemző módon a korszakban megnövekedett számú izraelita felekezet integrációjával kapcsolatban sem merültek fel helyi szinten problémák. A város etnikai sokszínűségéhez kapcsolódva egyébként tizennyolc külföldi konzulátus is működött az akkoriban is közepes méretűnek számító városban. Ez a tény pedig azt jelzi, hogy a város fontosabb szerepet játszott a nemzetközi politikában, mint ami a méreteiből következett volna.

A könyv utolsó nagyobb terjedelmű fejezetében Scalfarotto az első világháborút követő hanyatlás, a kiemelt szerep elvesztése, megfogalmazása szerint a geoökonómiai átmenet hatásait vizsgálja meg. Az első világháborúban az antant blokádjá véget vetett a város gazdasági virágzásának. A Károlyi-kormány megalakulása után pedig az intézményi kapcsolatok is túlnyomórészt megszakadtak Fiume és a magyar állam között. A régi kapcsolatrendszer sajátos maradványaként emeli ki a szerző, hogy még a háborút követő években is a magyar állam jelentős összegekkel járult hozzá a fiumei munkások baleset- és betegségi biztosításához. A gazdasági visszaesés a megrendelések csökkenésének és a magyar állam, valamint a külföldi tulajdonosok távozásának köszönhetően a háború végét követően is folytatódott. Az egyre látványosabbá váló gazdasági összeomlás megfosztotta a várost attól a funkciójától, hogy Közép-Európa egyik tengeri kapujaként működjön. A város gazdasági helyzetének a rendezetlen belső politikai viszonyai, így az olasz szabadcsapatok általi megszállása és a szabadállamként való működése sem használt. Miután 1924-ben Fiume olasz fennhatóság alá került, a gazdasági és politikai viszonyok konszolidálódtak ugyan, de a város jelentősége mindkét tekintetben csökkent. A kikötőváros számára újabb, bár a háború

előttihez képest kisebb mértékű fellendülést eredményezett az 1927-es magyar–olasz barátsági szerződés, amely a két ország közötti gazdasági kapcsolatok javulását hozta magával. A korábbihoz hasonló méretű konjunktúrának azonban gátat vetett az a körülmény, hogy Magyarország gazdaságilag jelentősen meggyengült, és így geopolitikai célkitűzései is igencsak korlátozottak lettek, Olaszország számára pedig Fiume fejlesztése nem jelentett prioritást. A második világháború éveinek válsága után a várost a Tito-féle kommunista partizánsereg terrorja sújtotta, ami azzal az eredménnyel járt, hogy a lakosság 88 százalékát olasz menekülttáborok fogadták be, és az ezután bekövetkező népességcsere véget vetett a hosszú autonóm és kozmopolita korszaknak.

Összességében a könyv pozitív vonásaiként emelhető ki egyrészt az, hogy aránylag rövid terjedelemben igyekszik átfogó képet adni Fiume gazdasági, társadalmi és politikai fejlődéséről, másrészt következetesen igyekszik ezt a fejlődést a tágabb geopolitikai, valamint a szűkebb lokális keretek szemszögéből is végigkövetni. Emellett az aránylag kis terjedelem ellenére a könyv viszonylag tág, főleg olasz, helyenként pedig angol, német és magyar nyelvű forrásbázisra épít. Annak ellenére, hogy a könyv súlyponti részét a város magyar korszaka képezte, az okok jobb megértése érdekében hasznos lett volna, ha Scalfarotto Fiume 1920 utáni hanyatlását mélyrehatóbban mutatja be. Mégis elmondható, hogy az elmélyültség helyenként tapasztalható hiánya ellenére is egy olyan könyvet olvashat a magyar érdeklődő, amely számos értékes információt tartalmaz Fiume, egykori tengeri kikötőnk történelméről.

Emilio Scalfarotto: *Fiume e il suo porto. L'evoluzione storica di un ruolo geoeconomico e geopolitico.* (Fiume és kikötője. Egy geökonómikus és geopolitikai szerep történeti fejlődése). Méry Ratio, 2022. 107 o., 23 kép.

---

## A svéd demokrácia születése

A néptalálkozó jelentésű svéd „folkmöte” *Erik Bengtsson* tanulmányának kulcsfogalma. A Lundi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének oktatója elsősorban arra kereste a választ értekezésében, hogy a XIX. század utolsó harmadától a XX. század második évtizedének végéig milyen tényezőknek köszönhetően jutott el a svéd társadalom gyorsan a szűk körű politikai képvisellettől az általános választójog aktív gyakorlásáig, a részvételi demokráciáig. A szerző a politológiai és szociológiai szakirodalomra támaszkodva megállapítja, hogy Svédországban 1890-ben Nyugat-Európához viszonyítva a legkorlátozottabb volt a választójog, csupán a felnőtt férfiak 24 százaléka szavazhatott a parlament második kamarájának, azaz az alsóháznak a képviselőjelöltjeire. Ráadásul a svéd férfitársadalom alig élt ezzel a jogaival: az 1896-os választáson a szavazati joggal rendelkezőknek csak 45 százaléka vette a fáradságot és adta le voksát, míg ugyanabban az időben Nagy-Britanniában 61, Norvégiában 70 százalék volt a részvételi arány. A kétkamarás törvényhozást az 1866-os reform hozta létre Svédországban. Az alsóházi választáson a magas vagyoni, illetve jövedelmi cenzus kizárta a felnőtt férfiak zömét. A felsőházi választójog még szűkebb volt, a férfiak mindössze két százaléka szólhatott bele a képviselői helyek elosztásába. Azután a XX. század elején egymást követték a választójogi reformok: 1909-ben előbb a férfiakra terjesztették ki a második kamarai választáskor érvényes voksolás jogot, majd 1921-ben mindkét

kamaránál bevezették az általános és egyenlő választójogot. Népakaratra támaszkodó, stabil parlamenti demokrácia jött létre a skandináv államban, amely a nagy világgazdasági válság megrázkódtatásai ellenére is szilárd maradt, nem ásta alá a demokratikus rendet sem a szélsőjobb-, sem a szélsőbaloldal. Erik Bengtsson célja annak bemutatása, hogyan tudott a svéd társadalom 1909 és 1921 között látványosan demokratikussá válni és erős demokráciát teremteni.

Általánosságban a tanulmányíró kiemeli, hogy a demokratizálódás elválaszthatatlan a társadalmi rétegek politikai aktivitásának megerősödésétől, állandósulásától. Ehhez a folyamathoz részben olyan tevékeny személyekre van szükség, akik képesek környezetük mozgósítására, másrészt ezekből a cselekvő szereplőkből kiválasztódnak a „mozgalmi veteránok”, akik a demokratikus rendszert szorgalmazó pártok politikusaivá válnak, harmadrészt az aktivizmus aktivizmust szül, azaz az egyének egyre inkább igénylik a politikai részvételt. Bár Svédországban 1866 és 1909 között a társadalom felső rétegei által működtetett hatalmi rendszer létezett, de háromévenként lebonyolították a parlament második kamarájának képviselőválasztását, és ezek az események alkalmat teremtettek a társadalom politikai mozgósítására. A szerző szerint a gyors demokratizálódás megértéséhez tanulmányozni kell az 1921 előtti politikai berendezkedést, az egyes társadalmi mozgalmakat és politikai pártokat. Különösen az 1890-ben kibontakozott liberális választójogi mozgalmat és az egy évvel korábban létrejött szociáldemokrata párt tevékenységét. Az eddig született tanulmányok szerzői inkább a parlamenti pártokra és a törvényhozási vitákra koncentráltak, míg Bengtsson a *folkmöten*, azaz a néptalálkozó, népgyűlések mozgósító, aktív részvételre ösztönző, a demokratikus politikai kultúra megteremtésében játszott szerepét vizsgálta. A néptalálkozó tanulmányozásához a korabeli újságokat használta elsődleges forrásként. Svédország legdélibb régiója,

Skåne XIX. század utolsó harmadában megjelent lapjait dolgozta fel a szerző. Munkáját megkönnyítette, hogy a jelzett sajtóanyag digitalizálva könnyen hozzáférhető. Azért esett a jelzett régióra Bengtsson választása, mert népes, ugyanakkor társadalmilag tagolt országrészről van szó, ahol a mezőgazdasági vidék mellett olyan ipari városok adóttak, mint Malmö vagy Landskrona. A szerző a jelzett időszakban rendszeresen megjelent kilenc lap írásaira koncentrált, amelyek lefedik a teljes politikai spektrumot a konzervatívoktól a liberális irányzaton át a szociáldemokráciáig, és 32 ezer, a vizsgált időszakban megjelent, néptalálkozókkal foglalkozó cikket elemzett.

A kortársak kezdetben nem tulajdonítottak nagy jelentőséget a néptalálkozónak. A szerző idézi Carl Edvard Thermaenius mérnök és parlamenti politikus sommás, lekicsinylő véleményét a hatvanas évek néptalálkozási mozgalmáról. A sajtóanyag feldolgozása ellentmond ennek a megállapításnak. Az első nagygyűlést 1867 nyarára, a szénabetakarítás és a rozsaratás közötti napokra időzítették, színhelyül pedig a jól megközelíthető Stehag községet jelölték ki. A találkozón végül mintegy 20 ezren vettek részt (ez lett a legnépesebb összejövetel), hogy az önkormányzati választójog reformelképzelései mellett a parlamenti választójog kiszélesítéséről szóló beszédeket hallgathassanak meg a jelenlévők. A hatvanas és hetvenes évek több ezres találkozóin az önkormányzatok összetételét meghatározó vagyoni cenzus kritikája mellett hangot kapott az általános és egyenlő választójog követelése. A jövedelemhez kötött választójog mellett kiemelt témaként jelent meg az oktatás. 1842-ben vezették be Svédországban a hatosztályos elemi iskoláztatást. A tanterveket a vallásoktatás uralta. A tananyag belső arányainak a világi ismeretek javára történő módosítását sürgették a nemzeti liberálisok, vagyis a liberalizmus mérsékelt változatának svédországi képviselői. A hadsereg fenntartásának költsé-

gei szintén vitatémául szolgáltak, a költségesnek ítélt haderővel szemben a népi milíciák felállítását szorgalmazták a népgyűlés résztvevői. Számos bírálat érte a drága hitelezés miatt a bankokat, megoldásként a nemzeti bank, a Riksbank erősítését javasolták. Hangsúlyt kapott még a viták során a költséges bürokrácia és a közpénzek állítólagos pazarló felhasználása. Itt érdemes megjegyezni, hogy a svéd társadalomban századokra visszanyúlóan szilárd volt az adófizetési morál és erős az elvárás az adóbevételek átlátható felhasználására.

A felvetett témák a következő évek találkozóin is szerepeltek. Bengtsson úgy látja, hogy az 1860-as és 1870-es évek néptalálkozóinak társadalmi és ideológiai jellegét elsősorban a bankkérdés és a bürokráciakritika uralta. A fennálló politikai rend megváltoztatásának igényét jelezte a polgári és katonai hivatalnoki létszám csökkentésének követelése, sőt felvetették a nagy múltú és tekintéllyel bíró püspöki, valamint megyei kormányzói tisztség megszüntetését. A rossz termésű hatvanas évek az ország északi részében éhezéshez vezettek, megnőtt az otthontalanok és koldusok száma. A jelenséget a néptalálkozókon többen a nincstelenek dologkerülésével magyarázták. Mások szerint a nyomort, a társadalmi szenvedést a fényűző udvartartás és a luxusban élő bürokraták okozták. A szerző hangsúlyozza, hogy a gazdasági problémák mélyebb elemzése a korai néptalálkozókon elmaradt, a bajok okainak keresése megrekedt a monarchia és a bürokrácia hibáztatásánál. Az 1870-ben Lundiban tartott találkozó szónokai már radikálisabb hangot ütöttek meg. Felhívóként tartották a korlátozott önkormányzati képviselői jogot, amelynek következtében Malmö 25 ezer lakosa közül csak 800 rendelkezett szavazati joggal. Mások a választójogi reformot sürgősen tartották, mert érvelésük szerint a választójog alapjául szolgáló 1000 riksdalert (a hivatalos fizetőeszköz neve a korona 1876-os beveze-

tése előtt) minden szorgalmas munkás képes megtakarítani. A szavazati jog kiterjesztésének ellenzői gyakran érveltek azzal, hogy a közügyekbe ne szóljanak bele a vagyontalanok, mert könnyen befolyásolhatóak és meggondolatlanul választanának. Bengtsson felhívja a figyelmet arra, hogy a korabeli tudósítások kiemelték a *folkmöte* szerepét a demokráciát értéként kezelő politikai kultúra formálásában. Egyre többen ébredtek rá, hogy a társadalmi gondok megoldásához a vélemények tisztázó ütköztetése vezethet el.

Az 1880-as és 1890-es évek néptalálkozóin új vonást jelentett a bér munkások és az iparban dolgozók érdekében fellépő szocialista aktivisták megjelenése. A találkozók többségét a XIX. század utolsó évtizedeiben már városokban, nagyvárosokban tartották, és kezdett kibontakozni a százezreket mozgósító választójogi küzdelem. A szerző véleménye szerint arra az időre alapvetően megváltozott a politikai élet jellege Svédországban. A politikai és önkormányzati változások elérését zászlójára tűző reformtársaság jött létre Malmöben. A stockholmi reformegyesület országos néptalálkozó szervezésére buzdított. Az új viszonyokat tükrözte, hogy Malmö parlamenti képviselőjének nyomdászt, azaz munkást választottak. Az 1880-as évek második felében érzékelhetően Scånia a svéd munkásmozgalom egyik erős bázisává vált. A választójog kiterjesztése mellett érvelők kiemelték, hogy a politikai véleménynyilvánításból kirekesztettek a valóságban a közvetett adókkal 44 millió svéd koronával járulnak hozzá a költségvetéshez, míg a választójoggal rendelkezők nem fizetnek 18 milliónál több adót. A választójog, mint a néptalálkozók legfontosabb mozgósító erővel bíró célkitűzése a XIX. század végén kiegészült az általános sztrájk nyomásgyakorló eszközével. További döntő változásként értékeli a szerző a protekcionizmus, vagyis a védővám-politika körüli viták összekapcsolódását a népi mozgalommal. A svéd

politikatörténetben a vámtarifákról szóló 1887–1888-as diskurzust korszakformáló eseménynek tekintik, mert a politikai viták hozzájárultak a modern pártrendszer kialakulásához. A szabad kereskedelem mellett kiállt liberális és szocialista erőket a baloldallal, míg a védővámokat szorgalmazókat a jobboldallal azonosította a közvélemény.

A *folkmöte* mozgalom utolsó vizsgált évtizedét elemezve a tanulmány készítője választ keres arra a kérdésre, kik vehettek részt a találkozókön? A nyolcvanas évek végéig aktív szereplőként nők nem tűntek fel a népgyűléseken. 1889-ben Elma Sundkvist volt az első, aki a Sätöfta erdőben néhány ezer résztvevővel tartott szocialista találkozón az általános választójog mellett érvelő beszédet tartott. A találkozók résztvevőinek társadalmi helyzetével kapcsolatban Bengtsson megállapítja, hogy kezdetben az önállóan gazdálkodók uralták az összejöveteleket, később feltűnt a köznép, amelyet a konzervatív lapokban gúnyosan csak söpredékként, szűkebb lakóhelyét el nem hagyó ostoba bérlőkként emlegették. A nyolcvanas évektől növekvő számban megjelentek a találkozókön vasárnapi ruhás munkások. A szerző szerint források hiányában a résztvevők pontos társadalmi összetételének megállapítása lehetetlen, mert nem maradtak fenn például jelenléti ívek. A *folkmöte* demokratizálódásban betöltött szerepét erősítette, hogy a gyűléseken választójoggal nem rendelkezők is részt vehettek, véleményüket kifejhették, ezzel a közügyek iránti felelősségérzetük nőtt. Az 1890-es évek találkozóinak szervezői azt nehezményezték, hogy a hatalmi elit képviselői látványosan bojkottálták a néptalálkozókat. A radikális lapok Norvégiával példálóztak, ahol a miniszterek nyitottabbak voltak a részvételre. Csak a XX. század elejére módosult a svéd hatalmi elit magatartása, amikor a vezető politikusok ráébredtek a politikai közszereplés fontosságára.

Az ismertetett tanulmány végén a szerző röviden áttekinti azokat az eseményeket, amelyek végül elvezettek az általános választójog 1921-es bevezetéséig. Kudarcos reformkísérletek után született meg ez az eredmény, amelyet a lakosság aktív részvétele elősegített. A közügyekre való nyitottság általánossá válásában Bengtsson értékelése szerint a néptalálkozók meghatározó szerepet tölthettek be. A svédországi demokratizálódás Nyugat-Európához képest valóban később bontakozott ki, és kezdetben népmozgalomként jelent meg, majd politikai pártok megalakulásához vezetett. A néptalálkozók hagyománya a XX. században is folyamatosan táplálta a közügyek iránti széles körű nyitottságot. A demokráciáért érzett felelősség, az aktív politikai részvétel eredményezte azt, hogy a világgazdasági válság megrázkódtatásai ellenére a svéd társadalom döntő része féltett, óvando értékként tekintett a demokratikus viszonyokra. A csokorba szedett következtetések mellett a szerző utal a további kutatások jövőbeni céljaira. A *folkmöte* ideológiájának alaposabb feltárásán túl többek között célszerűnek látja a néptalálkozók és a politikai pártok egymásra hatásának feltárását, illetve a demokratizálódást szorgalmazó és ellenző erők átfogóbb vizsgálatát más svédországi régiókban. Véleményem szerint a tanulmány értékeit tovább növelte volna, ha a szerző felvázolja a svéd társadalom korabeli állapotát, tagoltságát, sajátos szerkezetét, az egyes rétegek szociális és kulturális jellemzőit, és ebbe a háttérbe ágyazza be a *folkmöte* mozgalmat. Ezzel még érthetőbb lenne, miért voltak a svédek annyira nyitottak és fogékonyak a demokráciára, az aktív politikaformálásra.

Erik Bengtsson: The Evolution of Popular Politics in 19th-Century Sweden and the Road from Oligarchy to Democracy (A népi politizálás kibontakozása a XIX. századi Svédországban és az út az oligarchikus berendezkedéstől a demokráciáig). *Journal of Modern European History*, Vol. 21 : 1 (2023) 71–89. o.

**Reszler Gábor**

---

## Új szintézis az osztrák–magyar hadsereg első világháborús szerepléséről

Az első világháború kitörésének centenáriuma több jelentős összefoglaló szakmunka jelent meg mind a világegésről, mind pedig az Osztrák–Magyar Monarchia háborús éveiről és haderejéről. Az utóbbiakra szűkítve nézőpontunkat, német nyelvterületen kiemelkedik az osztrák *Manfried Rauchensteiner* „Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918” című, először 2013-ban kiadott monumentális vastagságú (1222 oldalas a német kiadás) kötete, míg angolszász nyelvterületen *Alexander Watson* brit történészt szinte „díjeső” érte a „Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914–1918” című kiadvány 2014-es megjelenését követően. A téma iránti magyarországi érdeklődést jelzi, hogy nem sokkal később mindkét munka magyarul is elérhető lett: Alexander Watson kötete 2016-ban a Park Könyvkiadó, Manfried Rauchensteiner könyve 2017-ben a Zrínyi Kiadó gondozásában jelent meg.

A magyar történészek is jelentős számú tanulmányt és kötetet írtak a centenáriumra és a centenárium évei során. A későbbiekben vizsgált kötetünkhöz hasonló, összefoglaló szakmunkák közül megemlítendő *Hajdu Tibor* és *Pollmann Ferenc* „A régi Magyarország utolsó háborúja, 1914–1918” címmel az Osiris Kiadónál megjelent kötete, valamint *Balla Tibor* „Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország az első világháborúban” című tudományos igényességű, ugyanakkor olvasmányos

munkája, amely először 2013-ban, majd szinte teljesen átdolgozva, de azonos címmel 2019-ben is a könyvesboltok polcaira került.

Némileg megkésve csatlakozott e sorhoz a *Graydon A. Tunstall* által jegyzett, 2021 őszén kiadott „The Austro-Hungarian Army and the First World War” című könyv. A szerző a Dél-Floridai Egyetem professzora, az osztrák–magyar háborús szerepvállalásról több kötete és tanulmánya jelent meg. Vizsgálatainak fókuszába az elmúlt évtizedekben elsősorban a világháború előzményei, a háborús készülődés, illetve a küzdelmek első éveit kerültek. Foglalkozott a Bruszilov-offenzívával, több tanulmányt és egy könyvet írt a Kárpátokban vívott téli háborúról, önálló kötetei jelentek meg Przemysl ostromairól, a Szerbia és Oroszország elleni német és osztrák–magyar háborús tervekről (438. és 454. o.). Több emigráns magyar történésszel működött együtt korábban, így *Pásztor Péterrel* (Peter Pastor) és *Király Bélával* is. Magyarul a német Mitteleuropa-tervekről jelent meg egy háromoldalas tanulmánya a Rubiconban három évtizeddel ezelőtt.<sup>1</sup>

A Cambridge University Press „Armies of the Great War” könyvsorozatában ezidáig öt kötet érhető el a nagyközönség számára: 2014-ben az olasz, az amerikai és a francia, 2017-ben a brit haderőről szóló mű jelent meg, valamint Tunstall munkája 2021-ben.<sup>2</sup> A mű előzéklapján található információk alapján még várható egy német és egy orosz első világháborús hadseregekről szóló kötet (II. o.).

A bemutatott kötet borítóján Achille Beltrame olasz festőművész és grafikus alkotása látható az osztrák–magyar erők folyamátkelési kísérletéről. A legnagyobb közösségi lexikon

---

<sup>1</sup> Tunstall, Graydon A.: A pángermanizmus víziója. Német Mitteleuropa-elképzelések az első világháború alatt. *Rubicon*, 1994/8. szám. 11–13. o.

<sup>2</sup> Armies of the Great War. <https://www.cambridge.org/core/series/armies-of-the-great-war/02B69320768352C2E7146827B24B1114>. Utolsó letöltés: 2023. december 27.

szerint az alkotás 1918. január 2-án készült,<sup>3</sup> de az értő olvasónak elsősorban az 1918 nyarán lezajlott Piave offenzíva juthat eszébe.

A kötet tíz főbb fejezetre bontható, ha a bevezetést, az összegzést és a mellékleteket, kiegészítő részeket leszámítjuk. Feltűnő, hogy a fejezetek fele az előzményekkel és az első háborús (fél) évvel foglalkozik. Külön részt kap az osztrák–magyar haderő bemutatása, a júliusi krízis, a galíciai események augusztusban és szeptemberben, valamint októbertől decemberrig, továbbá a szerbiai hadjárat (1914-ben). A folytatásban fejezetenként egy-egy évet dolgozott fel a szerző, illetve harminc oldalt szánt 1918 novemberére, a felbomlásra és az azt követő zavaros időkre.

Egy neves magyar történész mondta, hogy ő a köteteket mindig „hátról” kezdi olvasni – azaz a bibliográfiát tekinti át –, követjük útmutatását. A közel 40 oldalt kitevő felsorolás alapján a szerző komoly kutatásokat végzett a bécsi Kriegsarchivban, de több fondot áttekintett más közgyűjteményekben is, többek között a budapesti HM HIM Hadtörténelmi Levéltárban. A felsorolásban megtalálhatóak az egykori hadvezérek, katonák (Arz, Auffenberg, Bruszilov, Conrad, Ludendorff, Lehár stb.) és a politikusok (Burián, Czernin stb.) visszaemlékezései, amelyek jellemzően a két világháború között jelentek meg, valamint a jelentősebb német és angol nyelvű szakmunkák az 1920-as évektől a 2010-es évekig, az utóbbiak esetében beleértve Manfred Rauchensteiner és Alexander Watson említett köteteit.

Magyar szemszögből érdekes kérdés, hogy milyen magyar szerzőktől származó, esetleg magyar nyelvű munkákra alapozott a szerző. Az utóbbira egyetlen példa a Népszerű történelem

---

<sup>3</sup> Austro-Hungarian troops trying to cross a river, 1918. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Austro-Hungarian\\_troops\\_trying\\_to\\_cross\\_a\\_river\\_1918.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Austro-Hungarian_troops_trying_to_cross_a_river_1918.jpg). Utolsó letöltés: 2023. december 27.

sorozatban megjelent, Przemysł ostromáról szóló kötet *Szabó Lászlótól*. Ez azonban nem meglepő, valószínűleg a könyvet, vagy annak egy részét lefordították a szerző részére, ahogy a korábban említett magyar levéltári forrásokat<sup>4</sup> is. Meg kell jegyeznünk, hogy a monarchia más nyelvein megjelenő tanulmányokra, kötetekre is kevés utalást találtunk – a lengyel nyelvű munkákból például két, Przemysłról szóló íráson – az egyiknek a szerzője magyar, *Lagzi István* – és két, szintén az eródról szóló kötetten kívül mást nem használt fel Tunstall. Cseh, szlovák, szerb, horvát, román, ukrán stb. nyelvű kutatásokra, forrásokra pedig egyáltalán nem épített.

Ha azonban a magyar szerzők német és angol nyelven megjelent tanulmányait nézzük, akkor sokkal pozitívabb képet kapunk, ami bizonyítja, hogy miért fontos, hogy a tudomány nemzetközi nyelvén, illetve fontosabb nyelvein is alkossanak a hazai történészek. Tunstall elsősorban az államszocializmus évtizedei során megjelent tanulmányokat használt fel – bár szórványosan találunk kivételeket, például *Gratz Gusztáv* és *Jászi Oszkár* neve, valamint egy-egy munkája is felbukkan. A Magyarországon működő történészek közül megtalálható az irodalomjegyzékben – a teljesség igénye nélkül – *Hetés Tibor*, *L. Nagy Zsuzsanna*, *Galántai József*, *Glatz Ferenc*, *Komjáthy Miklós*, *Diószegi István* neve, továbbá az emigrációban alkotók közül a korábban említett Pásztoron és Királyon kívül *Deák István*, *Bárány György* (*George Barany*) és mások munkásságára is alapozott Tunstall.

Újból a kötet elejére visszatérve, a Bevezetésből kiemelnénk, hogy az amerikai történész a magyar obstrukciós politikát okolja, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia nem tudott megfelelően felkészülni a háborúra, s úgy véli, hogy 1918 májusában pecsételődött meg a birodalom sorsa. Értékelése nem tér

<sup>4</sup> Egy másik kötetéről szóló recenzióban említi ezt meg Pollmann Ferenc. L. Pollmann Ferenc: Graydon A. Tunstall: *Blood on the Snow. The Carpatian Winter War of 1915. Hadtörténelmi Közlemények*, 2011/3. szám. 959. o.

el más hadtörténészekétől abban, hogy Conrad vezérkari főnök csak offenzívával számoló magatartását tekinti az 1914-es kudarcok okainak, valamint a németekkel való nem megfelelő együttműködést, az egységes parancsnokság hiányát, amely csak a későbbiekben oldódott meg (1–2., 17–19. o.). Tunstall röviden bemutatja a monarchia népeit is, politikai helyzetüket, céljaikat, amely segítheti abban az olvasókat, hogy megértsék, milyen belső problémákkal küzdött a dualista állam. Meg kell említeni, hogy kisebb hibák csúsztak be a történelmi áttekintésbe: Mária Terézia esetében a cseh királynői címet emeli ki, pedig azt rangban megelőzte a magyar királynői cím (3. o.) – nem véletlenül alapított Szent István Rendet az uralkodónő. Továbbá félreérthető, hogy Horvátországot Magyarország némi autonómiával rendelkező részeként említi (7. o.). Szerinte 1848-ban lett Magyarország része Erdély (12. o.) – egy „újból” jelző a magyar (sőt a külföldi)<sup>5</sup> recenzens számára is hiányzik.

Kellemetlen megemlíteni, de már az első fejezet első sorában egy félrefordítás olvasható: „Austro-Hungarian Royal and Imperial Army”-ról, azaz tükörfordításban „Osztrák–Magyar Királyi és Császári Hadseregről” ír, pedig zárójelben maga a történész is megjegyzi, hogy „[k. u. k. (kaiserlich und königlich)<sup>6</sup> Armee]”, avagy császári és királyi Hadsereg a haderő neve (24. o.). Ez egyébként nem egyszeri elírás – a borító hátulján és az előzéklapon is ugyanebben a formában olvasható.

A következő oldalakon azonban megfelelő alaposággal mutatja be a szerző az összetett szárazföldi haderő három „vonalát”, a „közös hadsereget”, a Lajta két oldalán a magyar királyi Honvédséget és a császári-királyi Landwehrt (itt is téved egy

---

<sup>5</sup> Nemcsak e tárgyi tévedést említette, hanem sok mást is, ezeket nem soroljuk fel a továbbiakban. L. itt: Beneš, Jakub: Book Review: The Austro-Hungarian Army and the First World War by Graydon A. Tunstall. *War in History*, 2023/2. szám. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/09683445231160224b?icid=int.sj-full-text.similar-articles.6>. Utolsó letöltés: 2024. január 5.

<sup>6</sup> Pontosabban, helyesen *kaiserlich und königliche*.

kisebbit, mert k. u. k. jelzõt használ k.k. helyett) (27. o.), a népfelkelõ alakulatokat, továbbá kitér röviden a haditengerészetre és a légjáró csapatokra. Helyesen mutat rá, hogy a honvédcsepatok harcértéke a világháborúban megegyezett a „közös csapatokéval”. Kifejezetten szimpatikus, hogy a népfelkelõk esetében nemcsak azt emeli ki, hogy gyengén felszerelt, kiképzett népfelkelõket küldtek az elsõ vonalba, hanem azt is, hogy az itt szolgálók ennek ellenére nem egy esetben bámulatos teljesítményt vittek véghez (27–28. o.). Sajnos itt is felbukkannak tárgyi tévedések: nem 112 gyalogezrede és 32 tábori vadászászlóalja volt a közös hadseregnek (31. o.), hanem 102 gyalogezrede, további 4 bosznia-hercegovinai gyalogezrede, 26 tábori vadászászlóalja (a legmagasabb „sorszámú” valóban a 32.), négy császár vadász ezrede és egy bosznia-hercegovinai tábori vadászászlóalja.<sup>7</sup>

A hadsereg problémáival kapcsolatban több okot felsorol – többségük megjelenik más szakmunkákban is. Számunkra talán a legérdekesebb a tartalékos tisztikar kritikája – Tunstall szerint a bevonuló, sokszor nemzetiségi vagy szociáldemokrata agitációt folytató értelmiségiek bontották meg az addig nemzetek feletti Habsburg-hadsereget (25., 30. o.).

Az elsõ háborús hónapokra vonatkozó fejezetek – pár kivételtõl eltekintve – nagyjából pontosan mutatják be a diplomáciai és a politikai eseményeket. Mind az északkeleti (orosz), mind a balkáni front elsõ hónapjainak kudarcait a szerzõ a rossz tervezéssel (nem számoltak egyszerre orosz és szerb fronttal, Conrad szerepe), a gyenge hadvezetéssel (Conrad és Potiorek, valamint az „inkompetens tábornokok”) és a nem megfelelõ logisztikával (vasútvonalak) indokolta. Mindkét hadszíntéren rossz volt a tüzérség és a gyalogság együttmûködése, a magas veszteségek miatt pedig a hivatásos tisztek helyét tartalékosok,

<sup>7</sup> L. bővebben itt: Österreich-Ungarns *bewaffnete Macht 1900 – 1914*. <https://www.mlorenz.at/>. Utolsó letöltés: 2023. december 27.

a legalább békében összeszokott legénységét pedig egyre rövidebb gyorstalpalón kiképzett emberanyag vette át. A „monumental error” kifejezést használta arra is, hogy Ferenc József lovagiasan elengedte a Budapesten őrizetbe vett Putnik vajdát. Tunstall értékelése szerint az 1914-es évet mindkét fronton kudarcra zárta a monarchia.<sup>8</sup>

A hatodik fejezettől éves bontásban mutatja be a szerző a háborús eseményeket. A Kárpátokban vívott téli csata helyszínválasztását katasztrofálisnak ítéli meg, s megállapítja, hogy egyik hadviselő fél sem érte el céljait: Przemyslt nem sikerült felmentenie Conradnak, de az oroszok sem jutottak ki a magyar Alföldre (175–176., 185–194. o.). Többször hangsúlyozza munkájában Tunstall, hogy német segítség kellett a monarchia csapatainak, akár ekkor, akár a gorlicei áttörés során, a Rovnó elfoglalására tett önálló kísérlet viszont ismét fiaskót okozott (194–218. o.). Kitér a délnyugati frontra és a katonák ottani szenvedésére – vízhiány, tífusz, a keleti frontról a VII. hadtest katonái által behurcolt kolera, brutális olasz tüzérségi tűz, véget nem érő, veszteségekkel nem törődő rohamok (223–235. o.), viszont Szerbia kiesett a háborúból (235–242. o.). 1916-ban Románia hadba lépésével újból három fronton kellett a monarchiának harcolni Tunstall szerint. Ennek megfelelően részletesen foglalkozik – némi tárgyi tévedéssel fűszerezve – az orosz és az olasz front eseményeivel, a román betöréssel és vereséggel (243–280. o.). Azonban teljesen kihagyja Montenegró – német segítség nélkül történő – elfoglalását, majd a kis balkáni állam veresége után az Albánia területére való benyomulást – csupán a hadszíntér létezését említi meg egy fél mondatban az 1917-es évről szóló fejezetben (285. o.) és az ott az olaszokkal vívott küzdelmet, a negyedik frontot.

<sup>8</sup> Vö. Tunstall, Graydon A.: *The Austro-Hungarian Army and the First World War*. Cambridge University Press, Cambridge – New York, 2021. A továbbiakban: Tunstall (2021). 75., 83–87., 111–118., ill. 119–121., 145–150., 174. o.

Tunstall úgy értékeli, hogy 1916 vége, majd 1917 hiába hozott különböző hadisikereket a hátszországban, a közlekedés és az élelmiszerellátás összeomlott, ez különösen a városi lakoságnak és az alsóközéposztálynak okozott gondot, amelynek okán a hazaszeretet és a birodalom iránti lojalitás csökkenő tendenciát mutatott. A fronton lévő helyzetet hasonlóan értékelte: egyre több katona éhezett és mind többen döntöttek a dezertálás mellett. Hibának nevezi a történész IV. Károly gyors magyar királlyá koronázását, mert így nem lehetett esélye a birodalom átszervezésének és a reformoknak, ez pedig 1918-ban megbosszulta magát (281–282. o.), azzal azonban nem foglalkozik, hogy milyen következményekkel járhatott volna a dualizmus megbolygatása a háború közepén. A katonai események tekintetében elsősorban a keleti és az olasz front küzdelmeit mutatja be Tunstall az 1917-ről szóló fejezetben, nagy hangsúlyt helyezve Kerenszkij offenzívájára és a caporettói csodára (281–322. o.). A 9., az 1918-as évet vizsgáló fejezet elején kiemeli a szerző, hogy a társadalmi és politikai konfliktusok szükségszerűen keveredtek, s most már a hadseregen belül is a bomlás jelei mutatkoztak. A birodalmat sztrájkok rázták meg, amelyek érintették Bécsújhelyt, Budapestet, Triesztet, majd a cseh és morva iparvárosokat. Cattaróban matrózlázadás tört ki, amelyet levertek. Wilson 14 pontja a monarchia nemzetiségeire is hatást gyakorolt, a különböző szláv népek képviselői az antant oldalán egyre jelentősebb szerepet kaptak, majd 1918 őszen az olasz fronttal együtt a birodalom is szétesett (323–362. o.).

Gazdag magyar vonatkozásai miatt bővebben kitérnénk a 10. fejezetre, amely a fegyverletételről és a monarchia felbomlása utáni időszakról szól. A Vittorio Venetó-i csata és a páduai fegyverszünet kapcsán kiemeli a szerző a hátszország, a front és a tárgyalások káoszát, amelynek köszönhetően mintegy 400 ezer

osztrák–magyar katona esett hadifogságba, mert azt hitték, vége a háborúnak. A professzor szerint *Linder Béla* jelentősen hozzájárult az olasz front felbomlásához azzal, hogy a magyar katonákat hazatérésre szólította fel a balkáni hadiesemények miatt.

Az I. világháború csak állítólag ért véget 1918. november 11-én – hangsúlyozza az angolszász olvasónak Tunstall. Valójában Kelet- és Közép-Európában folytatódott a forradalom, a káosz, az erőszak. A fejezet ezen részében kifejezetten sokat ír a szerző a magyarországi 1918–1919-es eseményekről. Bemutatja többek között *Károlyi Mihály* nehézségeit, *Kun Béla* internacionalista lépéseit (azaz ausztriai szándékait), a magyar Vörös Hadsereget, annak sikereit és összeomlását. Helyesen értékeli, hogy a későbbi Kisantant államainak képviselői, a szerbek, a csehek, a románok megszegették a belgrádi katonai egyezmény előírásait, végleges megszállásra rendezkedtek be, s a magyar segélykérésekre az antant „nagyjai” nem reagáltak. Kitér a paramilitáris erőszakra, a fehérterrorra, de emlékeztet arra is, hogy a békeszerződés miatt Magyarországon kívül rekedt 3 millió magyar.

Mindezt sajnos nagyon kuszán, az időben ide-oda ugrálva, magát többször ismételve teszi, így még a korszakot ismerő magyar történésznek is néhol nehézkes követni a gondolatmeneteket. E fejezetben is megjelennek a tárgyi tévedések: a *Viribus Unitis* csatahajóból *Veritas Unitas* lett, állítólag a franciák megszállták Erdély egyes részeit november 3-án (!) (372. o.). A belgrádi katonai egyezményt is szerinte e napon írták alá, s ehhez a későbbiekben is ragaszkodott, majd két oldallal később leírja helyszín nélkül, hogy a magyarok újabb fegyverszünetet kötöttek november 13-án – azaz egy eseményből kettőt kreált (373., 375. o.). A Vörös Hadsereg létrehozását a népköztársaság idejére teszi (387. o.), *Károlyi Mihály* tisztségeibe is bele-

zavarodik (március 21-én miniszterelnökként mondott le – írja) (382. o.). Horthy Miklós szerint diktátorává vált az országnak a két világháború között, a fehérterror áldozatainak számát pedig egy helyen „állítólag több ezerre”, pár oldallal korábban „akár 5 ezer emberre” teszi (ez utóbbi talán Jászitól származhat) (385., 389. o.). Terjedelmi okokból nem folytatnánk tovább e felsorolást.

Végkövetkeztetései során Tunstall arra jut, hogy az első háborús hónapok megpecsételték a Habsburg-haderő sorsát, így az legkésőbb 1914 decemberétől milícianak tekinthető. Katonailag a németektől függött a k. u. k. Armee, minden jelentős eredményéhez, komolyabb válsághelyzet elhárításához a német haderő segítsége vált szükségessé. Hiányzott az egységes parancsnoki struktúra, illetve az már túl későn jött létre. A haditengerészet gyenge volt, elsősorban az „üss és fuss” elvet követte. A kiegyezés a magyarokkal kapcsolatos nemzetiségi kérdést megoldotta, de emiatt a csehekkel a konfliktust nem lehetett rendezni, a magyarországi kisebbségeket pedig a magyarosítási politika sújtotta. A frontokon kialakult állapotok, a hátszágban az antant egyre nagyobb mértékben érezhető gazdasági blokádjára hatására a nemzetiségi kérdések, konfliktusok is jobban előtérbe kerültek. Az Osztrák–Magyar Monarchia sorsa a spai egyezménytel teljesebben Tunstall szerint: a birodalom a németek alá rendelődt, így a felosztása mellett foglaltak állást a britek és a franciák. A kötetet azzal a gondolattal zárja az amerikai professzor, hogy a háború és a békeszerződések nem oldották meg a térség problémáit, sőt egyenesen újabb katasztrofális eseményekhez biztosítottak alapokat.

A könyv egészét értékelve, úgy gondoljuk, hogy a mű nem ad teljes képet az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének első világháborús működéséről. Erre látványos példaként Montegrót és az albán frontot korábban említettük, de ugyanígy

nem találunk utalást egyik fejezetben sem a monarchia csapatainak nyugati fronton, valamint a közel-keleti harctéren való szereplésére, vagy éppen Csing-Tao – igaz, a haditengerészethez köthető – 1914-es ostromára. Egy-egy rövid bekezdést megérdemelték volna ezek a témák is egy 400 oldalas összefoglaló munkában.

A fejezetek jellemzőit általánosan elemezve megállapítható, hogy a szövegek sokszor nem koherensek. Többször ismétli magát a szerző, időben vissza- és előreugrál (lásd példaként a magyarországi eseményeket 1918–1920-ban), amely váltásokat sok esetben csak az új bekezdés jelzi, néha az sem. Néhány esetben teljesen irreleváns témákról ír, amelyeknek a kötetben máshol lenne a helyük – például a szerb frontról szóló fejezet utolsó három oldala az olasz hadszíntér előzményeivel foglalkozik, ennek jobb helye lett volna az olasz hadba lépésről szóló rész előtt. Mindezek a problémák – feltételezhetően – élvezhetetlenné, de minimum nehezen értelmezhetővé teszik a szöveget a célközönség komoly hányada számára, akik e kötetből ismernék meg a monarchia hadseregét, háborús erőfeszítéseit, politikai működését.

A könyv az előbbieken felsoroltakon túl tartalmaz 16 portréképet mellékletként – a fontosabb politikai és katonai szereplők, szövetségesek és ellenfelek fotóit. Közülük egyetlen fő magyar, Tisza István miniszterelnök. 12 térkép segíti, illetve egyes esetekben inkább segítené a tájékozódást. Sajnálatos módon ezek kifejezetten szedett-vedettek, különböző helyekről összegyűjtöttek, a forrást hol feltüntették, hol nem. Nem egységesek, a településnevek eltérő nyelven vannak megadva (időnként még egymás melletti oldalon lévő térképeken is),<sup>9</sup> de néha egy-egy térképen belül is ez a helyzet. Ez utóbbira példa az 5. térkép (163. o.), ahol a magyarországi településnevek többsége magyarul van írva (de nem mindegyik, például

<sup>9</sup> Vö.: Tunstall (2021) 84. és 85. o.

Újvidék Neusatz formában szerepel), a (magyar nézőpontból) „Lajtán túli” részek és Horvát-Szlavónország városai németül, Bosznia-Hercegovina helységei viszont horvátul. A folyók egységesen német nevükön szerepelnek... kivéve a Duna, amely a monarchiát elhagyva angolul Danube-ként bukkan fel. A 7. térkép (225. o.), amely az olasz front alakulását mutatja 1915 és 1917 között, olyan kisméretű lett, hogy a települések neveinek többsége kiolvashatatlan, ahogy a jelmagyarázat is.

A földrajzi nevek tekintetében szerencsésebb lett volna egységességre törekedni a törzsszövegben is. Például Zágráb Zagrebként a 6. oldalon kerül elő először, majd a 120. oldal térképén németül Agramként található meg. A 350. oldalon a szerző megmagyarázza, hogy Zagreb azonos Agrammal, majd a következő oldalakon felváltva használja a két nevet szinte ad hoc módon – és egyik esetben sem idézet részeként vagy esetleg szóismétlés elkerüléseként, így finoman szólva is érthetetlen, hogy mi szükség a törzsszövegben az Agram kifejezés bevezetésére. Ugyanez a helyzet Karfreit és Caporetto esetében (306. o.), miután angol nyelvterületen az utóbbi használata az elterjedtebb. Más tollával nem ékeskedve megemlítenénk, hogy Tom Isitt – egy közlekedési szakújságíró és fotós – csak az olaszországi helységnevekben 70 hibát talált, szerinte az érintett települések 25 százaléka hibásan szerepel.<sup>10</sup> Betűkeveredések előfordulnak, az ékezetek sokszor pontatlanok, például a szerbiai Užice is végig Uziceként kerül megemlítésre (466. o.), Mezölaborcból Mezölaborc lett stb (191. o.).

A személynevek esetében is sokszor belefut ékezetproblémákba, elgépelésekbe a szerző. Károlyi Mihály Karolyi, Kun Béla Kun Bela (387. o.). A 62. oldalon példaként megemlített négy nemesi származású magyar külügyi alkalmazottból háromnak nem tudta helyesen leírni a nevét – a negyedik,

---

<sup>10</sup> Isitt, Tom: *Relics of a Bygone Era*. <http://isitt.org.uk/5.html>. Utolsó letöltés: 2024. január 7.

Szőgyény-Marich László Szögyén Lászlóként szerepel, de a német forrásokban jellemzően rövid ö-vel található meg a neve, továbbá a családnév Marich részét sok esetben elhagyták itthon is az említésekor (62. o.). A tárgymutatóban viszont már lemaradtak a keresztnévének ékezetei – sőt kihagyta azt is a készítője, hogy a 62. oldalon is említik (465. o.). Az alakulatnevekben is előfordulnak bosszantó tévedések – a szegedi 23. honvéd gyaloghadosztályból például 23. Habsburg Gyaloghadosztály lett (107. o.), máskor viszont a (temesvári) cs. és kir. VII. hadtestet „nevezte át” Honvéd VII. hadtestnek Tunstall (233. o.). Az előző két bekezdésben említett problémák közös jellemzője, hogy egyik felét egy jó szerkesztő, nyelvi korrektor, a másik részét egy témához értő lektor kiszűrte volna.

Graydon A. Tunstall munkájáról összességében megállapítható, hogy a bevezetésben említett művek közül sem a Rauchensteiner-féle kötet fantasztikus alaposságát, a birodalom hadseregének és népeinek empatikus megértését, sem Alexander Watson könyvének újszerű megközelítését nem hozza. Még nagyobb probléma, hogy a neves kiadó ellenére nem lett lektorálva a kötet, amelyre újból és újból emlékeztetik az olvasót a felbukkanó konkrét tárgyi tévedések.

Kérdéses, hogy indokolt lenne-e a mű magyar kiadása: amennyiben erre sor kerülne, akkor csak olyan évtizedes tapasztalatokkal rendelkező alapos hadtörténészre bízható a lektorálás feladata, aki nemcsak a fordítás esetleges, hanem az eredeti mű biztosan létező hibáit is kijavítja.

Graydon A. Tunstall: *The Austro-Hungarian Army and the First World War* (Az osztrák-magyar hadsereg és az első világháború). Cambridge University Press, Cambridge – New York, 2021. 466 o. ISBN: 978-0-521-18124-2

**Toth Marcell**

---

## A történelmi Evita

Az argentin „szívek királynőjéről”, Argentína szépségkirálynőjéről, Evita Perónról könyvet írni egyszerre csábító és riasztó feladat. Világhíre, népszerűsége, legendája, irodalmi, zenei, filmes feldolgozottsága biztos sikert ígér. Ugyanakkor egyéniségét és emlékét éles ellentmondások és heves viták teszik szinte megfoghatatlanná. Életében sokan romlottnak ítélték, halála óta tömegek várják szentté avatását, kivált ma, a szintén argentinai származású Ferenc pápától. Egy szélső-jobboldali diktátor felesége és politikustársa volt, egyszersmind, elsősorban a női választójog megadása miatt, népfel-szabadítónak, szociálpolitikai intézkedéseinek köszönhetően a szegények népszerűségévé kanonizálódott. A szegénység mélyéből a hatalmi csúcsra való felemelkedése a nagy amerikai karriert példázta, ezt ellenpontosította tragikusan korai halála. És még sorolhatnánk.

*Elisabetta Rosaspina* sorolja is életrajzában, melynek már a címe is beszédes: *Az Evita-rejtély. A világot megbűvölő nő története (Enigma Evita. Storia della donna che ammalio il mondo)*. Az „ammaliare” olasz szónak van olyan jelentése is, hogy „megrontani”. vagyis a cím szintén „enigma”, talány?

Eva María Duarte (1919–1952) – aki elnöknéként, „de jure” first ladyként, az elnök, Juan Domingo Perón feleségeként, „de facto” azonban inkább társelnökként, (társ)elnöknőként (*Señora Presidenta*, 175. o.), „második számúként” (127. o.), elnök-asszonyként megváltoztatta nevei sorrendjét, María Evá-

ra, mert „az Eva a bűnbeesésre a földi paradicsomból való ki-  
űzetésre emlékeztetett”, míg a „María Eva, úgy találta, jobban  
hangzik, keresztényibb, istenfélőbb” (33., 141. o.), s ha már  
így belejött a kései változtatásokba, „három évvel meg is fi-  
atalította magát” anyakönyvileg (144. o.), hiszen megtehetette  
– „törvénytelen származásúként”, házasságon kívül született,  
akárcsak leendő párja (33., 126. o.). Immár a hatalom birtoko-  
saként a „születési törvényteleneket”, „fattyúkat” (52. o.) sze-  
mélyes okokból is „egyenlősítették” (127. o.). A szegénységből  
(nem nyomorból, a népes család nem éhezett [43. o.]) ambi-  
ciója, szépsége és szorgalma révén igyekezett kiemelkedni, a  
fővárosban, Buenos Airesben színésznőként szerzett magának  
hírnevet női vonzerejét is bevetve, erkölcsi kompromisszumo-  
kat, áldozatokat, csapdákat sem kerülve el (45–81. o.).

Színésznőként ismerkedett meg 1944-ben egy rendezvényen  
az „emelkedő csillagzatú” katonapolitikussal, a Mussolini-ra-  
jongó – nála korosabb, özvegy Juan Perónnal (87–99. o.): a  
„villámcsapást”, „szerelmet első látásra” azonnali közös éjsza-  
ka követte (101–109., 111. o.). Evita rövidesen „Perón árnyé-  
ka” (145. o.), harcostársa, „alteregója” (177. o.), utazó követe  
(169., 177. o.), a szegények védőügyvédje” (164. o.), a Partido  
Peronista Femenino megalapítója (155. o.), a szegények és a  
nők számára „a Remény Asszonya” és „Argentína elsőszámú  
szamaritánusnője” (166. o.) lett. A diktátor riválisa is? Nem.  
Perónét felülmúló népszerűségét (176. o.) a peronizmus szol-  
gálatába állította: Franco királynőként fogadta a fasiszta Spa-  
nyolország nemzetközi elszigeteltségét elsőként megtörő – s  
ezzel európai diplomáciai bonyodalmakat előidéző – elnöki  
szépasszonyt (179. o.), XII. Pius pápa még „súlyos kérését”  
is elnézte neki (190. o.), ahogyan olasz, francia stb. politiku-  
sok is megbocsátották a Perón-rezsim náci-fasiszta szimpátiáit  
(196–197. o.), ellentétben például Maria Callasszal (211. o.).

Azonban Evita a szegényeket is képviselte: először adatott özvegyi nyugdíjat a dolgozóknak (217. o.). A szegényeket segélyező alapja számára olykor igencsak hatalmi eszközökkel szerzett pénzt: egy „oligarchától”, aki a „Presidenta” szorgalmazta csekkre túl alacsony összeget írt, „hidegen” kérdezte: „Minek néz engem? Prostituálnak?” Mire az „önkéntes” támogató azonmód „megtízszerezte a pénzadományt.” (210. o.) Evita a női jogokat is kiharcolta, védte, előmozdította: a „Ley Evita” 1947-ben szavazópolgárrá tette a felnőtt argentin hölgyeket (160. o.), akiknek megígérte, hogy a huszadik század „a győztes nők évszázada” lesz (184. o.).

A „győztes nő” fiatalon áldozatul esett a daganatos betegségnek. A nemzeti gyász nem hatalmi, hanem valódi népi gyász volt: hárommillió emberrel (228. o.), bebalzsamozott (és később meggyalázott, elrabolt, majd hosszú idő után hazavitt holttesttel, 3–32. és 229. o.). Evita nem érte meg bátyja meggyilkolását, férje bukását, külföldre menekülését és az egyház általi kiközösítését... (229–230. o.).

Elisabetta Rosaspina: *Enigma Evita. Storia della donna che ammalìò il mondo* (Az Evita-rejtély. A világot megbűvölő nő története). Mondadori, Milano, 2022. 256 o.

*Madarász Imre*

### **Az amerikaiak félelme a „civilizálatlan” világoktól**

Gyakran emlegetett sztereotípia, hogy az Amerikai Egyesült Államok lakossága vajmi keveset tud a külvilágról. És valóban, az átlagamerikaiit nem igazán érdeklik a távoli helyek. Ennek oka nem csupán érdektelenségből fakad, de részben abból is, hogy az USA területe hatalmas, és szinte mindenféle klíma és természeti táj és képződmény megtalálható rajta. Nyersanyagban gazdag, iparilag robusztus, lakossága dinamikusan nő a kezdetek óta – mindezek miatt kevésbé van rászorulva más tájakra és más országok által kínált lehetőségekre. Az egyetlen fontos szempont, ami ettől eltér, az a kereskedelem. A korai köztársaság kifejezett vágya az volt, hogy kereskedelmi nagyhatalom váljon belőle annak minden előnyével együtt. Ennek szellemében a tizennyolcadik század legvégén és a tizenkilencedik század legelején számos amerikai kereskedelmi hajó kelt útra távoli helyekre, hogy kereskedelmi aktivitást végezzen a busás haszon reményében. Az általuk megtapasztalt élmények, amik ezen utazások alatt érték őket, és ezekről az akkori nyomtatott sajtóban megjelent szenzációs beszámolóik azt a képet alakították ki a fiatal köztársaság lakosságának túlnyomó részében, hogy a távoli helyek kaotikusak és veszélyesek, bizonytalanok és sokszor halálosak, olyan idegen kultúrával rendelkeznek, ami érthetően elüt az amerikai fehér-protestáns életviteltől, de ugyanakkor olyan helyek is voltak ezek, amikre a jövőben ki lehet terjeszteni az amerikai civilizáció gyümölcsöző áldását. És itt lesz teljes a kép: ez a fajta félelemmel teljes birodalmi vágy határozta meg a korai és sokszor későbbi amerikai felfogást a távoli, egzoti-

kus helyekről, és fontos alapul szolgált ahhoz, hogy az átlagamerikai ne kívánkozzon ilyen helyekre biztonságos otthonából.

*Dane A. Morrison*, a Salem State University professzora, a koloniális korszak és az Amerikai Egyesült Államok korai évtizedeinek szakértője új könyvében ezt a távoli és idegen világgal való találkozás első időszakának történetét dolgozza fel. A szerző négy jól megkülönböztethető földrajzi tájra invitálja az olvasót: az oszmán birodalom, Kína, India és az egyéb, Ázsia távol-keleti részei, illetve az észak-amerikai kontinens észak-nyugati része – ami ekkor még éppen úgy ismeretlen volt a jenki utazó kereskedőknek, mint a földgolyó túloldala. Ezek a hajósok elsősorban az Új-Anglia-i területről, tehát az USA észak-keleti részéről származtak, és a legtöbb hajó, amelyik távoli vidékeket kívánt felkeresni, innen indult. A kirajzolódó tézis ebből a sok beszámolóból az volt, hogy az amerikai érdekek és kultúra távol Amerikától mindenhol veszélyben van.

Fontos szempont, hogy az észak-amerikai angol, majd brit kolóniák jól ismerték a távoli világok adta lehetőségeket és kincseket, de a sokszor felnagyított veszélyeket is, amelyek többnyire rasszista alapon fogalmazódtak meg. Elsősorban a mediterrán-térség, ahol az Oszmán Birodalom és az észak-afrikai kalóznemzetek adtak alapot a veszélyek forrásainak, illetve a Távol-Kelet voltak érdekesek a tizennyolcadik század gyarmati társadalmának. De ugyanez a megítélés volt igaz a gyarmatok hatérvidekén élő indián őslakosságra is, amelyekkel gyakran kerültek fegyveres konfliktusba, és azok sok fehér embert öltek meg, illetve raboltak el és tartottak fogságban. Könyvek, újságcikkek, útleírások, magánlevelek vagy fogságnaplók mind-mind tudósítottak ezekről a helyekről és az ott élő emberek szokásairól és viselkedéséről, és sokszor a valós vagy elképzelt veszélyekről, az ott található vadságról és civilizálatlanságról, így ezek referenciaként szivárogtak be a gyarmati gondolatba és nyelv-

használatba. A bináris világfelfogás – civilizált és civilizálatlan világok – egy rasszista alapon felépített hierarchiát alakított ki ezen emberek gondolatában, amikor a brit birodalom tagjaként magukat felsőbbrendűnek tartották, míg az „alacsonyabb rangú népek” eltérő szokásait, esetleges vad és könyörtelen lépéseit felnagyították és sztereotípiaként őrizték meg és adták tovább a következő generációnak. Így mire a fellázadt gyarmatok kikiáltották függetlenségüket 1776-ban, majd a háborút megnyerve önálló államként léptek be a nemzetközi közösségbe, ezeket az alaptéziseket hozták magukkal és így tekintettek a külvilágra.

A szerző számos példán mutatja be a kereskedők, kalandvágyók, majd a tizenkilencedik század elejétől a protestáns misszionáriusok utazásait, találkozásait ezen idegen kultúrákkal, és ottani tapasztalataikat és viszontagságaikat. A könyv négy, földrajzilag tematikus fejezetben meséli el ezeket a történeteket és az abból levonható tanulságokat.

Thomas Jefferson elnöki erőfeszítései, hogy az észak-afrikai – Tripoli, Tunisz, Algéria, Marokkó – kalózokat kiiktassák az amerikai kereskedelemre leselkedő fenyegetések közül adja a gerincét az első tematikus fejezetnek. Több tucat amerikai hajó és több száz hajós került fogságba ebben a térségben, akiket rabszolgaság, jobb esetben váltságdíj ellenében újra szabadság várt. Az itt íródott fogságnaplók csak megerősítették az egyéb amerikai utazók már meglévő képét a világnak e helyéről: a térség veszélyes. Az egyik legnagyobb veszély azokra leselkedett, akik nem voltak elég szilárdak vallásukban, és esetleg eliszlamizálódhattak – akár erőszakos, akár saját maguk által választott okokból. Ez a kor heves vallásos érzületében szinte egyenlő volt a teljes megszegéssel vagy halállal. De a Mediterráneum keleti és déli részében uralkodó klíma és időjárási viszonyok, amik gyakran társultak fertőzőes betegségek halálos kitörésével, egy újabb fokmérője volt az itteni térség

amerikai utazóira leselkedő veszélyeknek. Az itteni emberek dekadens életvitelükkel, „hamis” istenükkel és az amerikaiak számára idegen szokásaikkal egyszerűen megszenteltették az egykori Szentföldet, és az egykori virágzó vidéket elmaradottá tették. És mivel ez a terület fizikailag is közelebb volt az Egyesült Államokhoz, mint a Távolság-Kelet, az itteni „veszélyt” fel is nagyították a különböző utazók. Ugyanakkor ezekben a beszámolóknak az a frusztráltság is tükröződött – például jól kimutatható ez a misszionáriusok írásaiban –, hogy nem voltak képesek saját civilizációjukat az itteni népekre ráerőltetni. Morrison szerint a közhiedelemmel szemben elsősorban nem az indiánok adták az igazi vad mintaképét az amerikaiak számára, hanem az Oszmán Birodalomban élők, akikről évszázadok óta fennállt egy negatív európai felfogás és az amerikaiak saját kivételesnek hitt státuszuk alapján is így ítélték meg őket. A muszlim világtól való félelem része lett az amerikai identitásnak, amit olyan jelenkori incidensek, mint a szeptember 11-i támadások ismét felszínre hoztak.

A következő tematikus fejezet Kínát és a Távolság-Keletet veszi górcső alá, illetve az ottani korai amerikai kereskedők és utazók tapasztalatait (az első amerikai kereskedő hajó 1784-ben indult Kína felé a busás haszon reményében). A távolság és sok ismeretlen tényező miatt egy ilyen utazás rengeteg bizonytalanságot és félelmet tartogatott. A sokszor évekig tartó megpróbáltatás nem csupán a tengeri utazás monotonitásából és a kínai vizeken uralkodó időjárás viszonyosságából adódott, de a földteke szó szerint túlsó oldalára eljutni nem volt sem navigálási, sem befektetési, sem biztonsági szempontból egyszerű, míg a szállított áruk biztonságos hazaszállítása, azok minőségének megőrzése vagy divatoságának érvényessége mind rizikófaktornak számítottak, hogy a többi kereskedővel való felfokozott versenyről már ne is szóljunk. A kalózkodás ezen a vidéken is virult, sőt, egészen 1810-ig erő-

sebb volt, mint a Földközi-tenger térségében, ami ellen védelmi pénz megfizetésével lehetett a leghatásosabban védekezni. De a klímával és az itteni trópusi lázzal is meggyűlt az amerikai utazók baja. Mindeközben és mellett, az amerikaiakat megdöbbenette a lassú és számukra korrump bürokrácia, a zavaró vámrendelkezések, amik igencsak megnehezítették céljaik elérését. De a helyi jogszabályok és törvények sem az amerikaiak ízlése szerint valók voltak, és az amerikai utazók beszámolóikban tipikusan áldozatnak érezték és mutatták be magukat. Egyszóval az ideutazó amerikaiak itt zsarnokságot véltek találni, ami szöges ellentétben állt köztársasági államfelfogásukkal és gyakorlatukkal, így egy, az ő szemükben civilizálatlan és veszélyes helyen találták magukat.

Az Indiát bemutató fejezet lényegi elemei sok szempontból megegyeznek a Kínával foglalkozó előző fejezettel. Az amerikai kereskedő utazók veszélyt láttak ezen a vidéken is, és félték az olyan vad és „civilizálatlan” helyeken, ahol az időjárás, a klíma, a tenger, a szárazföldön észlelt nyomor, a betegségek, a lakosság, annak ruházkodása, a helyi zaj, a nyelvek és (saját protestáns hitűktől eltérő) vallási szekták kavalkádja és szagok – tehát a helyi kultúra – mind-mind „támadólag” hatottak az észak-amerikai érzékekre. Félelmüket és kiszolgáltatottságukat az is erősítette, hogy ezekre az emberekre és szokásaikra kellett hagyatkozniuk a siker érdekében. De a nem sokkal később megérkező amerikai misszionáriusok is tovább erősítették a már meglévő sztereotípiát miszerint India (csakúgy, mint a korábbi két fejezetben bemutatott földrajzi hely) veszélyesek honfitársaik számára. Ráadásul az utóbbi csoport nem csak téríteni, de kulturálisan megváltoztatni is akarta a távoli népeket – kevés sikerrel, ami csak növelte a helyhez köthető általános frusztrációt.

Az utolsó fejezetben a szerző az amerikai hajók által a Szumátrától keletre, a Csendes-óceán déli részén megtapasztalt veszélyekkel foglalkozik. Itt a vad vizek, illetve a kiszámíthatatlan

és sokszor feltérképezetlen zátonyok okoztak navigálási gondot. De a távolságok miatt a betegségek, a friss ivóvíz- és élelmiszerhiány is gyakran nehéz helyzet elé állították a legénységet. A kis szigetek, noha turista szemmel gyönyörűek voltak már akkor is, a rajtuk található további veszélyforrások miatt sokszor rettegek forrásává váltak: mérges kígyók, hüllők és egyéb állatok vagy ismeretlen növények mind-mind megnehezítették az életben maradást. De a legnagyobb félelmet az itt lakók sokszor ellenséges viselkedése jelentette: számos alkalommal vérengzésre is sor került. Noha a kiváltó okok gyakran az amerikaiak vagy más nyugatról érkező hajók legénységének bűnei voltak, az amerikai hajós narratíva egyértelműen a „civilizálatlan vadembereket” vádolta. A népszerű irodalomban és beszámolókból természetesen a legizgalmasabb – és legfélelmetesebb – elemet az itteni állítólagos kannibalizmus jelentette, és „ezen tapasztalatok beépültek az amerikaiak tudatába és egy olyan elképzelt világot alkottak, amelyet barbárság jellemez és kannibálok laknak”. (219. o.)

De félni való volt bőven az észak-amerikai kontinens északnyugati oldalán is, ahol számos vérengzés történt jenki kereskedőhajók és legénységük kárára – szintén saját provokáció miatt –, ami azután a „megfelelő” tudósításoknak köszönhetően ugyanúgy az ott lakók rovására épült be az amerikai köztudatba. Természetesen ezek a beszámolók mindig egyoldalúak voltak: a helyiek nézőpontja rendszeresen hiányzott belőlük. A már évszázadok óta megörökölt nyugati nézőpont, miszerint a periférián élők jelentik a civilizálatlan világot, markánsan jelentkezett az amerikai nézőpontban is akár a nyugati határvidék őslakosai, akár a távoli és egzotikus tájak „vadjairól” volt szó: mindkét esetben nem fehér emberek eltérő kultúrával és vélt vagy valós veszélyforrással csak tovább erősítették a már amúgy is meglévő rasszista sztereotípiákat.

Ahogy zárszavában a szerző kifejti, ezek az Egyesült Államok kezdeti korszakában kialakult képzetek és nyelvezet végig húzó-

tak az amerikai történelmen és bizony a mai napig tovább élnek. A volt Oszmán Birodalom területe, vagy Dél-Kelet-Ázsia nagyob-  
bik része továbbra is sokszor veszély forrásaként jelenik meg az  
általános amerikai közbeszédben. Fontos megállapítás a szerző ré-  
széről, hogy ezek az utazók nem voltak igazi kozmopoliták annak  
ellenére sem, hogy beutazták a világot, mert meg sem próbáltak  
beilleszkedni a helyi közösségbe és kultúrába. Érdeemes idézni a  
szerző összegző gondolatát, amivel könyvét zárja, hogyan is rea-  
gált történelmileg az USA a kötetben bemutatott félelelmekre. „To-  
vábbra is ugyanazok a dolgok gyanúsak számunkra, amik mindig  
is riadalmat keltettek bennünk: »alacsonyabb rendű« emberekkel  
való asszimiláció, fenyegetés haramia államoktól, támadások gaz-  
dasági érdekeink ellen és verseny saját Istenünkkel. Függetlenül  
attól, hogy a világ különböző részén való beavatkozásaink milyen  
formát öltöttek – falak építése, fővárosok bombázása vagy vám-  
tarifák kiszabása –, mindig arra törekszünk, hogy olyan határokat  
alakítsunk ki, amelyek elválasztanak minket a világ veszélyes né-  
peitől. Ezek sokkal inkább félélmeink megtestesülései, mintsem  
erőnk megjelenése”. (250. o.)

A kötet tulajdonképpen arról szól, hogy az amerikaiak hogyan  
tudtak és akartak részt venni a korai globalizációban, és milyen té-  
nyekkel, illetve elképzelt valósággal ruházták fel az általuk látoga-  
tott helyeket. Történetének alátámasztására a szerző számtalan pél-  
dát hoz fel eredeti újságcikkek, útibeszámolók és könyvrészletek  
formájában. A könyv fontosságát jelzi, hogy 2022-ben elnyerte a  
John Lyman-díjat, és fontos epizódját jelenti mind a korai ameri-  
kai társadalmi felfogásnak, mind a mai napig a távoli világokról  
szóló amerikaiakban élő képnek.

Dane A. Morrison: *Eastward of Good Hope: Early America in a Dange-  
rous World* (Keletre egy jobb remény érdekében. A korai Amerika egy veszé-  
lyes világban). Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2021. xv + 314 o.

**Peterecz Zoltán**

---

## Hol kezdődik a Kelet és Kelet-Európa? A nyugat-európai történetírás önvizsgálati kísérlete

A kötet szerkesztői abból – a geográfiában rég bevett – elképzelésből indulnak ki, hogy miként a nemzetek (Benedict Anderson után), úgy a régiók is konstrukciók eredményei, a rájuk vonatkozó ismérvek pedig legalább annyira tükrözik konstruáló elképzeléseit, mint a térség objektív vonásait. E megközelítés nem új keletű a történelemben sem: a kötetben vizsgálat alá kerül *Said* orientalizmusa, *Larry Wolf*,<sup>1</sup> *Maria Todorova*<sup>2</sup> Kelet-Európa és Balkán-konceptiója, vagy a kötet bevezetőjében részletesen elemzett *Tapon* és *Delanty*<sup>3</sup> is felhívták a figyelmet a jelenség következményeire. E kötet tanulmányai a jelenség újraértelmezésére tesznek kísérletet – a keletről író zömmel nyugati szerzők (bár akad lengyel és olasz is) arra kíváncsiak, hogy hány Kelet fogalom létezik, ezek mennyire és mikor és miért mosódnak össze, alkalmazható-e Kelet-Európára a Kelet fogalma, vajon Nyugat öndefiníciója hozza létre a Keletet, vagy a Kelet negációja révén születik a Nyugat koncepció és ezek hogyan hatnak egymásra. A bevezetőben a két szerkesztő, *Vermeiren* és *Hewitson* a kötet tanulmányainak keretét adva, sőt azok tartalmára előreutalva szinte apologikus módon állapítja meg,

---

<sup>1</sup> Larry Wolf: *Inventing Eastern Europe*. Stanford, California, 1994; Edward Said: *Orientalism*. London Routledge, 1978.

<sup>2</sup> Maria Todorova: *Imagining the Balkans*. New York, Oxford Univ. Press, 1997.

<sup>3</sup> Francis Tapon: *The Hidden Europe: What Eastern Europeans Can Teach Us*. Hillsborough, 2012; Gerard Delanty: *Inventing Europe: Idea identity, Reality*. Basingstoke, Palgrave, 1995.

hogy a modern nyugati történetírásban továbbra is elhanyagolt Kelet-Európa, elsősorban azért, mert e térség szerzői csak ritkán emelkednek a nyugati kánonba, azaz a Kelet-Európáról való gondolkodást máig a nyugati történészek megállapításai dominálják. Ez azt eredményezi, hogy Óz zöld szemüvegén keresztül egy pontatlan, vagy prekonceptiózus-átpolitizált képet nyújtanak (ti. zömmel aktuálpolitikai eseményekre, mint a vasfüggöny összeomlására, a gyarmatosítás és orientalizmus kapcsolatára kívánnak magyarázatot adni Kelet-Európa múltjának értelmezésével, miközben a „Kelet” számára a Nyugat által alkotott kép egyáltalán nem evidencia). A szerkesztők által elemzett Delanty szerint a Nyugat öndefiníciója a „másik elutasításán” alapul (5. o.), azaz egy kirekesztő, exkluzív (non-inkluzív) nacionalizmus, mely tulajdonképpen egy Montesquieu óta létező interpretáció, s melyet igazából nem a XIX. századi kolonializmus „*noble savage*” koncepciója, hanem 1945 erősített fel, mikor a Nyugatot ténylegesen (politikailag, nemcsak filozófiailag) definiálni kellett az újszerű politikai helyzet miatt (9. o.). Ez a mai politikai viszonyokért is felelős (Magyarország, Lengyelország, Szerbia). Éppen emiatt az sem világos, hogy a 2004 utáni EU-bővítések a Nyugat (=Európa) egyesülését hozzák el, vagy a Kelet egy részének integrációját. A kötet tanulmányai egyrészt arra keresnek választ, hogy a Nyugat és Kelet ezen definíciója mennyiben releváns, s mennyiben uralja a mindennapokat; továbbá a Kelet és Nyugat definíciójának lehetséges-e más kontextusa és interpretációja (lesz olyan tanulmány, mely a Nyugatot nem Kelet negációjaként értelmezi). Harmadsorban értelmezni próbálják a magyar politikai vezetés a nyugati értelmiséget sokként érintő EU-szkepticizmusát és Oroszországhoz való attitűdjét. A bevezető tehát szintetikusán illeszkedik a kötet tartalmához, annak összefoglaló eszmei hátterét adva.

Az első tematikus blokk a Kelet konceptualizálásával foglalkozik – *Patric Pasture* tanulmányának alaptézise, hogy Európának több Kelet-interpretációja és földrajzi fogalma volt a történelem során, Ázsia, Kína és Japán vagy később Oroszország „Kelete” (*Sully* óta) nem azonos a Near East vagy Middle East koncepcióival. Továbbá a Kelet képe nem mindig negatív a történelem során. A történelem során Bizánc is volt Kelet, sőt, a nyugati kultúrkört meghatározó Római Birodalom is „Kelet” volt Galliához képest, de itt nem jelenik meg a Kelet-Nyugat dichotómia, mely a történelem során egyébként is sokáig Észak-Dél dichotómiaként jelentkezett a kontinensen. *Galliani* szerint Oroszország „Észak”, *Herder* és *Burke* szerint Európa és Ázsia közt van, *Gibbon* szerint Kelet, melyet babonáság, korrupció, depriváció jellemez. (42. o.).

Magyarországi történészként különösen érdekes *Gavin Murray-Miller* Európa és az orientalizmus kapcsolatáról írt tanulmánya. Noha magyar nyelvű irodalomra alig hivatkozik, Kállay Benjámín szerepére vonatkozó megállapításai tüpontosak, a magyarságot a Kelet és Nyugat közti közvetítőként interpretálva, a turanizmus politikai (a magyar orientalizmus) és tudományos szerepére felhívva a figyelmet (*Keleti Szemle*) kolonializmusként értelmezi Bosznia tudós kormányzójának tevékenységét (62. o.), egybevágva *Csaplár-Degovics Krisztián* legújabb (2022) kötetének koncepciójával (egyikük sem ismerte a másik munkásságát).<sup>4</sup> Az Orient nem egyenlő a muszlim kultúra elterjedési területével, Bosznia az archetípusa a nyugati birodalom keleti kultúrmissziójának. Az „ön-orientalizálás”, mint intervencióra (közvetítésre) feljogosító eszköz megvolt a spanyol tradíciókban is – a Marokkóra vonatkozó igénylegitimáció a mór-spanyol múlt internalizálásán alapult. Ugyanez

---

4 Csaplár-Degovics Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink” – Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914). Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont 2022.

jelentkezik au oroszok közép-ázsiai törekvéseiben, mint erre az *Uvarov* tevékenységéről írt fejezet (*Lien Verpoest*) is tanúskodik. A helyettes kultuszminiszteri posztig jutó *Uvarov* szerint (a nyugatiakkal levelezve) az orientalizmus kutatásából Oroszország nem hagyható ki (halála előtt 1 héttel, 1855-ben meg is alakult ennek intézményesített orosz formája). *Murray-Miller* szerint a „kitalált keleti magyar pedigret” alátámasztja, hogy sokkal jobban megértették a keleti viszonyokat, mint a nyugatiak (66. o.) Szerinte ugyanez érvényes a zsidókra is (69. o.), mint köztes és közvetítő kultúrára mind a Mediterráneum, mind a török/muszlim Kelet felé – ez magyarázza Vámbéry, Goldziher és Stein sikerét (és elhivatottságát).

*Rolf Petri* jegyzi a harmadik elméleti tanulmányt, immár a Nyugat-Kelet viszonyt a Nyugat-Balkán relációra redukálva (*Mishkova, Bakic-Hayden,<sup>5</sup> Fleming és Todorova* műveiből kiindulva). A Balkanizmus és Orientalizmus fogalmának különbségeit, átfedését vizsgálva, az erőszak és a törvényenkívüliség (helyi állam híján az idegen iszlám törvénykezés elutasítása pozitív, mely azonban 1878 után is megmaradó attitűd) dicsőítését egyértelműen balkáni jelenségként értelmezve – *Mazzini* idézve (82. o.).

A második rész a nemzeti identitásokkal foglalkozik Kelet-Európában. A kevés „helyi” által írt interpretációk egyikét adja *Mickiewicz* nemzetközi karakterét kidomborítva *Marek Stanisz*. Az orosz földön is éveket eltöltő *Mickiewicz* kezdetben a kelet és nyugat harmonikus együttélését, összebekíthetőségét hirdeti, amely 1830–31 után az imperialista zsarnokság elítélésére és a lengyelek európai unióban betöltendő messianisztikus szerepének hangsúlyozására vált át (tekintve a száműzetésben lévő lengyel diaszpóra létszámát és kiterjedtségét és politikai

---

<sup>5</sup> Diana Mishkova: *Beyond Balkanism: The Scholarly Politics of Region Making*. London, Routledge, 2018; Milica Bakic-Hayden: *Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia*. *Slavic Review* 54, no. 1. (1995): 917–931.

forrongásokban való részvételét, ez nem is vad elképzelés). Mickiewicz szerint az orosz despotizmus Európa gonosz szel-  
leme (rámutatva a máig érvényes lengyel attitűd gyökereire),  
ellenben Európa (a Nyugat) és a szabadság között egyenlőség-  
jelet tesz.

*Fernanda Gallo* tanulmánya három XIX. századi „forra-  
dalmár” (köztük egy nő) *Mazzini*, *Carlo Cattaneo* és *Cristina*  
*Trivulzio di Belgiojoso*nak az európai gondolat kiteljesítésében  
és terjesztésében (Keleten is) játszott szerepével foglalkozik.  
A II. világháború során alkotó *Chabod*<sup>6</sup> téziséből kiindulva,  
miszerint az európai gondolat és Európa definíciója negáción  
(az Orient = despotizmus, azaz Európa = szabadság eszméjén)  
alapszik (133. o.), Gallo szerint az emigránsok menedékéül  
szolgáló Svájc élménye szolgáltatta a demokratikus és szabad  
Európa (Nyugat) XIX. századi képét. (Azaz, korábban *Mon-*  
*tesquieu* vagy Sully Európa eszménye máson alapult, míg a  
Kelettel szembeni averziót illetően a despotizmus közös jel-  
lemző). *Procyk* szerint *Mazzini* eszményképének keleti (szerb,  
bolgár, magyarországi) exportja elsősorban az 1830-as emigráns  
lengyelek tevékenységének köszönhető, akik egészen Törökországig  
kiépítették ki konspirációs hálózatukat. *Cattaneo* a  
városi önkormányzatiság fejlődéséből vezette le az európai (és  
olasz) szabadságeszményt és *Montesquieu*-hoz hasonlóan komoly  
szerepet tulajdonított a klímának a fejlettségi viszonyok-  
ban, és így az észak–dél ellentét nála meghatározóbb, mint a  
kelet–nyugati. *Belgiojoso* több éves vidéki török tartózkodása  
során írtak viszont alapvetően eltértek a kor Orient = despotiz-  
mus értékítéletétől.

*Cristoph Kienemann* tanulmánya arra a kérdésre keresi a  
választ, hogy Németország koloniális vagy európai nemzet  
volt. Az olyan fogalmak, mint a kultúrnemzet, a belső kolo-

---

<sup>6</sup> Federico Chabod: *Storia dell'idea d'Europa*. Rome: Laterza, 1961.

nizáció arra utal, hogy az előbbi a német történelemértelmezés integráns része volt a XIX. századi történelmi és geográfiai szakírók szerint. Az Elbától és Saalétól keletre lévő területek (*Kirchoff* szerint ez az „eredeti Kelet”) domesztikálását kolonizációnak tekintő német történetírás szolgáltatta az indoktrinációt a fogalom és a tevékenységi kör balkáni, közel-keleti és afrikai irányú kiterjesztése felé. Az előbbi esetben ugyanis éppúgy szlávokról volt szó a Balkánon, mint az Elbától keletre, akiket „történelem nélküli népek” lévén, meg kellett szerveznie a kívülről érkező idegen elitnek (*Inama-Sternegg*). Mivel *Jürgen Osterhammel* kolonizáció fogalmába beletartozik a migráció, a frontier-kolonizáció és a birodalomépítő hódítás is a tengerentúli (klasszikus) verzió mellett, így mind a német, mind az orosz állam XIX. századi tevékenysége leírható e kategóriával. Ugyanakkor az is tény, hogy a későbbi interpretációk szerint a valódi Kelet a XVII. századi lengyel állam keleti határainál húzódott (tehát a mai Ukrajna a XIX. századi német teoretikusok szerint Európa része, az Orosz Föderáció területe viszont nem). A keleti behatolás szószólójaként értelmezi az önkritikus német szerző *Friedrich Ratzel* geográfus meghatározó tevékenységét, aki a német (majd náci) geopolitika alapjául szolgáló *Haushofer* előképeként tekinthető nacionál- és szociáldarwinizmusa miatt. A kancellár *Bülow* és a történész *Treitschke Ostkolonization* fogalma (melyet a Római Birodalom óta a legjelentősebb kolonizációnak tekintettek a német és a római keresztény kultúra keleti terjesztésével) végeredményben így tevődött át a középkori lengyel-litván területekről előbb a Balkán és Oroszország, majd pedig a muszlim Kelet felé, miközben a germánok „Európa erődjévé” váltak a keleti barbársággal szemben (ez is visszatér több, Kelet és Nyugat határán imbolygó-tántorgó nemzet esetében).

Magyar történészként különösen izgalmas *Philip Barker* és *Thomas Lorman* interpretációja a XIX. századi magyar nemzet-té válásról (a középkori és modern nemzet közti átmenetről) és nemzeteszméről. A tanulmány gyakorlatilag olyan mélységben látja át a XVIII–XIX. századi történészek, az alkotmányos jogrend (Werbőczytól Deákig), a liberális nacionalizmus, stb. szerepét e folyamatban, hogy kijelenthető, az olvasó olyan képet kap (annak ellenére, hogy a szerzők magyar nyelvű művet alig használnak), hogy azt alapvonásaiban egyetlen magyarországi történész sem cáfolná meg. Az akadémiai mainstream (*Cieger András*) és a történeti művek elemzésén túl a vidéki (*Miru György*)<sup>7</sup> és határon túli központok (*Györe Zoltán*) műveit is ismerik. Végül a tematikus részt *Samuel Foster* tanulmánya zárja a XIX. századi szláv-balkáni nemzeteszméről, illetve a nyugati (oszt-rák–magyar, francia, angol) kulturális hatás politikai szerepéről.

A harmadik tematikus egység négy fejezete a geopolitika korszakába (1914–1989) kísér minket. Visszatér Carlo Cattaneo, illetve egy fejezet foglalkozik Európa fogalmi elhelyezésével az USA és a Szovjetunió között, egy fejezet pedig az európai New Left és az európai identitás újrafogalmazódásával foglalkozik a hidegháború végén. Összességében „Europe and the East” „mind koncepciójában, mind kompozíciójában igen jeles mű”, mely számos topossal leszámolva szélesíti a nyugati olvasótárbor ismeretségi körét a Keletről való gondolkodásmódjainak feltárásával.

*Europe and the East. Historical Ideas of Eastern and Southeast Europe, 1789–1989.* (Európa és a Kelet. Történeti értelmezések Kelet- és Délkelet-Európáról). Szerk.: Mark Hewitson – Jan Vermeiren. (Ideas Beyond Borders). Routledge, London–New York, 2023.

**Demeter Gábor**

---

## Egy eszkimó fiú élete a XIX. századi északi sarkkörü felfedezések korában

Az első arktiszi gyalogos expedíciót vezető John Franklin brit tengerésztiszt, aki ikonikus alakja a kanadai Északi sarkkör felfedezésének, többször is kapcsolatba került az eszkimókkal; a történelemben Franklin expedícióként elhíresült útjának nehézségeit a 2014-ben felfedezett és 1845-ben eltűnt hajói, a *Cerebus* és *Terror* roncsai jelképezik; egyben emlékeztetve arra, hogy a kanadai történelem korai szakaszában divatos északi felfedezésekért kemény árat fizettek a britek. A történész *Renee Fossett* életrajza, az *Augustine Tataneuck: Egy Eszkimó Hős Rupert Földjén, 1800–1834 [The Life and Times of Augustine Tataneuck: An Inuk Hero in Rupert's Land, 1800–1834]* azért is érdekes, mert nemcsak a történelmi múltba kalauzolja el az olvasót, hanem egyenesen a titokzatos eszkimók világába egy olyan személyen keresztül, aki egyfajta kapocsként funkcionált a nyugati kultúrát képviselő britek és az őslakos eszkimók között. Ezzel Fossett, aki archívumokban végzett alapos kutatómunkára támaszkodik, olyan világba invitálja az olvasót, ami mai napig kevéssé ismert. A kora XIX. századi arktiszi brit törekvések jól kirajzolódnak Tataneuck életéből, aki pont egy történelmi esemény közepén találja magát.

Tataneuck élete összefonódott az északi sark felfedezéséért és az északnyugati átjáró megtalálásáért, valamint a korabeli szörmekereskedelem fellendítéséért tett erőfeszítésekkel. Augustine Tataneuck egyike annak a néhány eszkimó tolmács-

nak, akiket említenek a Hudson Öböl Társaság [*Hudson's Bay Company*] történelmi adatai, a felfedezők, kereskedők és misszionáriusok naplói és egyéb feljegyzések között, de maga az eszkimó férfi nem hagyott hátra feljegyzéseket. A korabeli iratokból kiderül, hogy Franklin nagyra becsülte tolmácsát, Tataneuckot, hiszen nem egyszer segítette ki az angol felfedezőket. Több filmvásznonra illő történetet olvashatunk, úgy, mint a Mackenzie folyónál veszteglő Franklin hajók megtámadásának történetét. A helyi eszkimók a hajókat feldúlva, íjakkal és nyilakkal támadtak a britekre, majd kirabolták őket. Tataneuck egyedül tántorította vissza a más törzsből származó társait és emlékeztette őket, hogy az angol tiszteknél fegyver van, amit használhattak volna ellenük. Tataneuck bátorságának és tárgyalóképességének eredményeként a rablók visszaadták az eltulajdonított értékek egy részét és felhagytak a további zaklatásokkal.

Fossett szerint ezeken az expedíció-leírásokon keresztül többet tudunk meg Tataneuck életéről, mint bármely más 200 évvel ezelőtt élt eszkimóéról; ami hozzájárul ahhoz, hogy tisztábban lássuk Kanada legészakibb kisebbségének XIX. századi életét. Ez azért is lényeges történelmi szempontból, mert Kanada ezen korszakát a találkozások előtti, tradicionális korszaknak nevezi az etnográfia, tehát alkalmi kapcsolaton kívül még nem volt erős akkulturációs nyomás az eszkimókon. Fossett-et megelőzően a XX. század elején a dán-eszkimó Knud Rasmussen tudósított az akkori kontakt-tradicionális eszkimó életről, azonban az akkori paleolitikumhoz hasonló életformát majdnem 100 évvel megelőzi a Fossett által feltárt időszak.

Tataneuck az archívumokat, korabeli levelezéseket és egyéb feljegyzéseket bújó történész szerencsés felfedezése. Fossett véletlen találkozott az ismeretlen hangzású névvel egy dokumentumban, amelyben megemlítették, hogy 12 éves korában

egy augusztusi napon a Hudson Öböl Társaság gondjaira bíztak a szülők egy gyermeket, akit Augustine-nek neveztek el. Bár eredeti nevét nem ismerjük, maga is ezen a néven írta alá azt az egy dokumentumot, ami fennmaradt utána. A XIX. században nem volt ritka, hogy az eszkimó családok lemondjanak gyermekeikről és a Hudson Öböl Társaságnál hagyják őket annak reményében, hogy ez az ismeretség majd előjogokat szerez nekik, de legalábbis nem halnak éhen azon a télen. A Hudson Öböl Társaság pedig jövőbeli tolmácsokat, fordítókat, telephelyi dolgozókat, vezetőket láttak az eszkimó fiatalokban és szívesen fogadták őket. Azonban Tataneuck nemcsak a szokásos egy évig maradt, hanem tovább, amiközben kitanulta a szőrmekereskedelem alapjait és megtanult angolul írni és olvasni, bár erről a könyvborítón megjelenő aláírásán kívül nem maradt fenn bizonyíték. Azonban azt tudjuk, hogyan nézett ki, mert a Franklin expedíció egyik tagja portrét készített Tataneuckról.

Fossettől megismerhetjük a korabeli északi sarkköri kereskedelmi pontok mindennapi életét és azoknak az expedícióknak a menetét, amelyekben Tataneuck részt vett. Ezenkívül az eszkimó férfi közvetlen életének történetéből kilépve, egy Arktiszt illető brit-kanadai történelmi áttekintést is láthatunk. Az eszkimó férfi jellemére is fény derül, mint például arra, hogy milyen büszkén viselte egyenruháját, mert az hasonlós volt az angol tisztek ruhájához, illetve arról is szó esik, hogy nem szívesen dolgozott, túl büszkének tartották ezért. A helyi XIX. századbéli orvoslásra is látunk példákat, hiszen különböző természeti katasztrófákat és szerencsétlenségeket kellett átvészelnük a brit felfedezőknak és Tataneucknak, és az is kiderül, hogy az eszkimó férfi ugyanolyan bánásmódban részesült, mint a britek. Tataneuck a rupertföldi eszkimókat is segítette munkájával, hiszen a területen átsöprő éhínség következtében az ő fizetése és a britek segítségével szerzett

élelem és egyéb alapvető szükségletek mentették meg a közösséget.

A brit-eszkimó kapcsolatokon túl a Hudson Öböl Társaság mindennapi élete, a felfedezők nehéz körülményei is feltárulnak, valamint az európai gazdaságot befolyásoló prém piac is leírásra kerül. A könyv nemcsak a kulturális, földrajzi és gazdasági háttérét mutatja be a XIX. századi Arktisznak, hanem egy életrajzon keresztül korrajzot is tár az olvasó elé. A szerző egy évtizedet töltött az eszkimók között, majd a manitobai egyetem történésze és Harington tudományos munkatárs volt a Rupertföldi Tanulmányok Intézetében. Minden őslakos, brit és kanadai történelemmel foglalkozó kutató hasznos forrásként használhatja Fossett könyvét.

Renee Fossett: *The Life and Times of Augustine Tataneuck: An Inuk Hero in Rupert's Land, 1800–1834.* (Augustine Tataneuck élete és kora: Egy eszkimó Rupert-földön, 1800–1834) University of Regina Press, Manitoba, 2023. 424 o. ISBN 9790889779266.

*Nándori Rita*

---

## Az Orosz Birodalom képekben<sup>1</sup>

A *Picturing Russian Empire* című könyv szerves folytatása annak a 2009-ben megjelent kiadványnak, amely *Picturing Russia. Explorations in Visual Culture* (Valerie Kivelson – Joan Neuberger, eds.) címen látott napvilágot a Yale University Press gondozásában, és amely (a bevezetón kívül) 49 rövid lélegzetű (4–6 oldalas) esettanulmányon keresztül igyekezett betekintést adni a képi ábrázolás legkülönbözőbb műfajaiba, a könyvborítóktól az ikonokon, festményeken, fotókon át a (méltán híres) moszkvai metróállomások, valamint a szovjet film világáig. Jelen vállalkozás még ennél is grandiózusabb, hiszen a bevezetésen kívül 56 (7–11 oldalas) esettanulmány kapott helyet benne, hasonlóan színes tematikai palettát ölelve fel a Kijevi Rusz időszakától egészen napjainkig, hiszen a zárótanulmány a jelenleg is zajló, Oroszország Ukrajna ellen 2022-ben indított háborújának képi anyagába ad bepillantást, főként Ukrajnában, kisebb részt Oroszországban, valamint az USA-ban készült fényképek, valamint festmények révén. A két könyv szerkesztői is nagyrészt azonosak: az előző szerkesztőpárhoz egy orosz kutató (*Szergej Kozlov*) csatlakozott harmadikként.

A szerzők nagy száma, továbbá a tematikai gazdagság okán ehelyütt egyrészt a kronológiai sorrendben következő nagyobb egységek (a könyvben *részek*) címeit és az azokban található tanulmányok (a könyvben *fejezetek*) számát

<sup>1</sup> A recenzió a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen 2023-tól működő *Oroszország Története Kutatóműhely* programjának keretében készült.

tüntetem fel, másrészt a szubjektív talajára helyezkedve röviden ismertetek egy-egy tanulmányt. Nem minden részre terjed ki azonban a válogatás: főként (de nem kizárólag) korábbi és jelenlegi kutatási területeimre, a politikai hatalom képi ábrázolására, illetve a központi kormányzatnak az egyes népcsoportok vonatkozásában (különböző időszakokban) követett politikájára koncentrálok, valamint olyan szerzőkre (mint Ilja Repin), akiknek alkotásai a hazai olvasóközönség által közismertek. Mindezek előtt azonban elengedhetetlen a terminológiai problematika rövid felvázolása, amire a könyv bevezetőjében került sor.

Ebben a szerkesztők által jegyzett tanulmányban a cím elemeinek magyarázatát olvashatjuk, ahol a legnagyobb részt a *picturing* (képi megjelenítés) kérdése kapta, a *pictosphere* (képi szféra) problémájára koncentrálna. Általánosan úgy határozták meg ez utóbbit, mint „a látható világ terét, olyan képek által megjelenítve, melyeket emberi kéz vagy technológia hozott létre”. Természetesen az *oroszság* és a *birodalom* kérdését is górcső alá veszik röviden, mielőtt kitérnének a *Birodalmi képi szféra*, valamint az *Orosz birodalmi képi szféra* kérdésének sajátosságaira. Ugyanis nemcsak maga a *birodalom* fogalma meglehetősen képlékeny – valóban, könyvtárnyi szakirodalom ellenére sem lehet konszenzusról beszélni ennek általános definíciójáról, bár mindenki benn kelt a szó valamiféle asszociációt, leginkább a területi kiterjedés, a soknemzetiségű lakosság, az állandó expanzió vonatkozásában, bár, tegyük hozzá, a koraújkorban olyan jelentése is volt, hogy egy nagy formátumú uralgó által kormányzott állam (XIV. Lajos Franciaországa) is kiérdemli a címet –, hanem bizonyos fokig az *orosz* jelző is magyarázatra szorul.

Az orosz nyelvben ugyanis történetileg két szó, a *russzkij* és a *rosszijszkij* létezik arra, amit mind magyarra, mind angolra

stb. csak egyetlen szóval tudunk lefordítani (orosz, *Russian*), és ez a verzió *értelemszerűen* nem tudja visszaadni azokat a speciális jelentésaspektusokat, amelyekkel a *russzkij és a orosz-szijszkij bírnak*. *A történetileg korábban létező russzkij*, amely a *Rusz* szótöböl származik, eredetileg mindössze a Ruszhoz való tartozást jelentette, bármiféle etnikai vonatkozás nélkül, *később azonban módosult a tartalma*. A XVII. században a *russzkij már egyértelműen magára a népre, a nyelvre, a szokásokra* (hozzátehetjük: a XIX. században már az „orosz néplélekre”) utalt, *mégpedig erős vallási töltettel* – a XVII. századtól ugyanis a *russzkij* és az ortodox keresztény gyakorlatilag egyet jelentett. A *Rosszija* (Oroszország) szóból származó *rosszijszkij* jelző viszont magára az országra vonatkozott, mégpedig politikai értelemben, tehát az *államra*, majd a birodalomra is, amikor 1721-ben Oroszország hivatalosan is *imperium* (oroszul: *Rosszijszkaja imperija*) lett, azáltal, hogy I. Péter *felvette az Összorosz imperátor címet*. Mindazonáltal az említett két jelző *szemantikája soha nem vált el hermetikusan egymástól, bár – jegyezzük meg – többnyire ideológiai megfontolások álltak és állnak a jelzők használata során az átjárás hátterében*. Oroszország birodalmi volta azonban nem az *imperija* név hivatalossá tételével kezdődött, ugyanis a területi kiterjedés és az etnikumok sokasága folytán *már a Moszkvai Cárság is birodalom volt legkésőbb 1552, a Kazanyi Kánság elfoglalása után*. Ráadásul a birodalmiság jegyei a Szovjetunió idején sem szűntek meg, mint ahogy a birodalom öröksége a posztszovjet korszakban is jelen van – állapítják meg, joggal, a szerzők.

A *Birodalmi képi szféra* fogalma kapcsán a szerkesztők arra hívják fel a figyelmet, hogy bár a központi kormányzatok kétségtelenül törekedtek a birodalmakban arra, hogy dominálják a vizuális kultúrát (így volt ez Oroszországban is), mindazonáltal nem szabad csakis a központ-periféria, dominancia-

alárendelődés dimenziójában szemlélni a képi ábrázolásokat: sokkal inkább úgy kell kezelni ezeket, mint „a birodalom mint egész érzetét az adott időben és történelmi távlatban”, ebben pedig figyelmet érdemelnek olyan jelenségek, mint például „a vizuális szubkultúrák egymásra való hatása”. Ami pedig az *Orosz birodalmi képi szféra* specifikumát illeti, ezt a bevezető szerzői az angol *amidness* hívószóval igyekeztek megragadni, megjegyezve egyúttal, hogy ez „egy esetlen és nem elegáns szó”, amivel egyébként a recenzensnek is feladták a leckét, hogy megfelelő fordítást találjon rá. Ez az *amidből* (jelentése: „valami közepette”) képzett szó talán a *belüllevőség* neologizmussal adható vissza, ugyanis az *amidness* fogalmát így próbálták meg körülírni: a könyvben szereplő esszékből az a benyomás szűrhető le, írják, hogy „az oroszországot – mind a[z előbbieken említett] szűkebb etnikai, mind a tágabb birodalmi értelemben – annak tudatában definiálták, érzékelték, fogták fel, vagy jelezték, hogy több kultúra közegében, azok közt (*of being amid, among*), azokkal való kapcsolatban létezik”, azaz a fogalom a „kulturális áramlás (*flow*), érintkezés és változás érzetét fogja egybe”.

A könyvben minden nagyobb kronologikus egységet egy nagyon rövid (2–3 oldalas) az adott korszakra vonatkozó orientációs jellegű áttekintés vezet fel az olvasó számára, melynek címei az alábbiak (az azokban foglalt fejezetek/tanulmányok számával):

- 1, A középkori Rusz a birodalmak közt (1–3.)
- 2, Moszkóvia és birodalom terjeszkedése (4–9.)
- 3, A birodalmi Oroszország (Nagy Pétertől az 1890-es évekig) (10–30.)
- 4, A forradalmi éra (31–34.)
- 5, A Szovjetunió (35–49.)
6. A poszt-szovjet korszak (50–56.)

*Valerie A. Kivelson: A rasszok képi megjelenítése és a mongolokról, valamint a tatárokról készült ábrázolások a koraiújkori Oroszországban (az 1560-as évektől az 1690-es évekig)* (5. fejj.) című írásában az ellenségkép vizuális ábrázolásának értelmezéséhez ad metodikai fogódzókat. Kivelson szerint a korszakban az orosz szerzők nem haboztak úgy hivatkozni az ellenségeikre mint „vérszomjas pogányokra, azzal degradálva őket, hogy sötétségben és tudatlanságban” élnek, mindazonáltal kevés alkalommal szólnak a források arról, hogy miként is néztek ki ők. Ez utóbbihoz kapcsolódik a szerző munkahipotézisként felállított rassz definíciója, amely „a látható, fizikális, testi megkülönböztető jegyeket tartja a rasszokban való gondolkodás indikátorainak”. A XVI. század vonatkozásában az 1560-as 1570-es években keletkezett Illusztrált Krónikát vizsgálta, amely több mint 20 000 lapból áll, a Teremtéstől az 1550-es évekig tárgyalva a történelmet, és több mint 17 000, többnyire festett miniatúrát tartalmaz. A szerző konklúziója e képek elemzése kapcsán az, hogy igen csekély bennük a rasszokra vonatkozó vizuális információ – a funkció, a rang, a kor, illetve a nem azok az elemek, amelyeket az ábrázolások használnak mint megkülönböztető jegyeket.

Megváltozik azonban a helyzet a XVII. század második felére, amikor a képi források a sztyeppe nomádokat „különbözőnek, idegennek, gyakran nem egészen emberi vonásokkal ábrázolják”. Ezt láthatjuk például az 1380-as kulikovói csatáról készült korabeli leírás XVII. századi illusztrált változataiban, ahol a mongol-tatár ellenfelet már kulturális szempontból, valamint „a rassztípusok fiziognómiai szempontjából jelenítik meg”. Azaz borotvált fejjel ábrázolják őket, ahol a fejen csak egy oldalt lelógó nagyobb hajtincs látható – ez a XVII. században már biztosan általános volt a tatároknál –, valamint terjedelmes bajusszal. Továbbá általános elem, hogy a tatárokat profil-

ból mutatják a képek, és szemet a fejük oldalán (!) ábrázolják, míg az oroszokat döntően frontálisan, és az ő esetükben a szemek is a normál pozícióban vannak. E jelenség hátterét, érvel a szerző, részben az ortodox ikonográfiában lehet keresni: ebben ugyanis valamely személy nem frontális ábrázolása (nem szükségszerűen jelenti azt, de) elegendő ahhoz, hogy az illető gyanús voltát hangsúlyozzák, amit csak tetéz, hogy a démonokat is oldalt levő szemmel jelenítik meg az orosz képi források. Mindazonáltal a démonok attribútuma volt még az égnek álló, azaz a furcsa hajviselet is – ezáltal pedig a tatárok hajviseletének is lehetett démoni asszociációja. Ugyanakkor érdekes a szerző azon megfigyelése, hogy leginkább azokat ábrázolják az imént felsorolt vonásokkal a források, akiket az oroszokkal, azaz az ortodox keresztényekkel való összetűzés kapcsán örökítenek meg. Mindez pedig azt mutatja, hogy sokkal inkább a vallási-politikai szempontok, nem pedig a rassz szempontok domináltak az ellenséges tatárok vizuális ábrázolását.

*Ernest A. Zitser: A birodalom új víziója Nagy Péter idején* (10. feje.) című írásában azt a problematikát vázolja, hogy a moszkvai uralkodók évszázados diplomáciai erőfeszítése, amely arra irányult, hogy Európában elismerjék Oroszország különleges, birodalmi státusát, miként vezetett eredményre Nagy Péter idején, és miként szolgálta ezt az új uralkodói imázs kialakítása és vizuális megjelenítése. A kívánt cél elérésének egyik eszköze ugyanis az volt, hogy az ortodox-keresztény cár/birodalom koncepcióját és ennek képi megjelenítését a kortárs európai uralkodók önreprezentációjának mintáival cseréljék fel, mely utóbbi ikonográfiája az egykori császári Róma uralkodói reprezentációjára támaszkodott. A szerző ennek bemutatására I. Péter azon portréját elemzi, amelyet Sir Godfrey Kneller, az angol uralkodó udvari festője készített Péterről a cár nyugati útja alkalmával, amikor a cár Angliában tartózkodott (1698),



felváltva nagyrészt a korábbi ortodox szimbólumrendszert.<sup>3</sup> A Kneller portré és a címlapon látható metszet középső medalionja Pétert már nem a cárok hagyományos, papságéhoz hasonló öltözetében ábrázolja a regáliákkal (köztük a Monomah sapkával), hanem páncélban, fedetlen fővel, szakálltalanul, katonai vezetőként – az *imperator* jelentése eredetileg ugyanis ez volt. Pétert pedig mind a metszet orosz szövege, mind annak latin fordítása a belső címlapon *Moszkvai Imperator*ként említi. Azaz, bár hivatalosan csak 1721-ben vette fel Péter az *imperator* címet, amit aztán hamarosan elismertek a környező hatalmak (bár a legfontosabb, a német-római császári elismerés csak 1742-ben történt meg!), az impérium státusz elfogadtatásának előkészítése már jóval 1721 előtt megkezdődött az uralkodói imázsváltással. Ennek a politikának azonban része volt az is, hogy az archívumokból előásták I. Miksa császár levelét, amely 1514-ben III. Vaszilijt *Kaiserként* említette, de a császári címre való igény támaszkodott egyúttal a *translatio imperii* azon hagyományos értelmezésére is, miszerint Bizáncból Moszkvába került a császári cím, annak folytán, hogy anno, III. Iván az utolsó bizánci császár unokahúgát vette feleségül (1472).

*Sarah Badcock: Egy [férfi] a bátortalanok közül: Identitás és hovatarozás a késő birodalmi Oroszországban (1877) (22. fejt.)* című írása az orosz festészet XIX. századi géniusának, Ilja Repinnek a (tanulmány főcímével azonos elnevezésű) festményét elemzi az alcím kontextusában, rámutatva arra, hogy már a korban is mennyire ellentétes értelemzések láttak napvilágot Repinnek a parasztságot ábrázoló művei kapcsán. Repin mindenki számára ismert, és talán legismertebb képe, a *Hajóvontatók a Volgán* (1873) – amely a realista ábrázolás egyik mestermunkája és Oroszországot volt hivatott képviselni a Bécsi

<sup>3</sup> A címlap részletes ikonográfiai elemzését magyarul lásd tőlem: *Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején.* (Pécs, Kronosz Kiadó, 2013, 130-143.o.)

Nemzetközi Kiállításon – éles kritikát kapott konzervatív körök-  
ből, mivel szerintük nem tükrözte a parasztságról alkotott idea-  
lizált, szlavofil nézőpontot. Az ugyancsak szlavofil eszmékkel  
rokonszenvező Dosztojevszkij viszont csodálattal nyilatkozott  
a képről, mint amelyik „az orosz emberek hősiesség bemutatását  
adja”. De miért is volt/lett fontos a parasztság, mint téma a XIX.  
század második felének Oroszországában? „A parasztság fontos  
elemét képezték a nemzeti önidentitás keresésének...a paraszti  
kultúra idealizált szemlélete mint a múlt belső lényege, nem uni-  
kálisan orosz jelenség, viszont karakterisztikus vonása a XIX.  
századi orosz nacionalizmusnak.” Az *Egy [férfi] a bátortalanok  
közül* című kép – amely egy idős, igen szegényes ruházatú (dur-  
va szövetből készült kabátot viselő), gondozatlan szakállú, ren-  
dezetlen hajú, megtört arcú, kissé üveges szemű férfit ábrázol  
zöld háttérrel, akinek fél arca homályban van, és az arc, valamint  
a ruházat megjelenítésében a barna szín különböző árnyalatai  
dominálnak – szintén megosztó volt: a szakáll (amely az orto-  
doxia szimbóluma), az öltözet, az egyszerű, lojális vidéki em-  
ber képét sugallta (mint ahogy a kép címe is), viszont például a  
zeneszerző Muszorgszkij (Repin barátja), valamint a műkritikus  
Vlagyimir Sztaszov a lázadót, a kiismerhetetlen szándékú em-  
bert látta benne. Sajnálatos módon azt, hogy maga Repin mit is  
akart megmutatni e képpel, és általában a parasztságról készített  
munkáival, nem tudjuk, mivel nem hagyott hátra semmiféle erre  
vonatkozó feljegyzést.

Erika Wolf, *A sztálinista politikai test egy szovjet fotó-posz-  
teren* (44. fejelet) című írása Borisz Berezovszkij és Mihail  
Szolovjov közös alkotását elemzi, melynek címe: *A Nagy Sztá-  
lin Vezetése Alatt – Előre a Kommunizmusba!* A szerző sze-  
rint a poszter<sup>4</sup> „frappáns képi szintézise a Szovjetunió széles  
területének, különböző népeinek, valamint annak legfőbb ve-

<sup>4</sup> Poster image provided by Poster Plakat.com.

zetőjének. Együttesen e három elem vizuálisan érvényesíti a Szovjetunió birodalmi jellegét, felülmúlhatatlan szuverenitásával, hatalmas területével és számos népével.” A posztert 1951-ben adták ki először majd egy év múltán újra, és az összesített példányszám elérte az egymillió darabot! A szerző nemcsak az 1936-os szovjet alkotmány kontextusában elemzi a képet, hanem a „szélesebb politikai ikonográfia” szempontjából is: „Ez az elemzés felfedi, hogy a vezér testének és a politikai testnek a poszter által alkalmazott specifikus történeti és akkori képi ábrázolásmódja miként kapcsolódott össze publikusan a Szovjetunió 1936-os Alkotmányával (avagy a » Sztálini Alkotmánnyal«), és azzal a nemzetiségi politikával, amelynek az keretet adott.”

A kép középpontjában Sztálin áll, az embertömeg fölé magasodva, akit közvetlenül mellette civil és katonai ruhában, illetve különböző népviseletben levő, felismerhető arcvonásokkal ábrázolt emberek vesznek körül: ők azok, akik a vezérré szegeztek tekintetüket, míg mögöttük maga a vezért követő arctalan sokaság látható. Sztálin alakja az összekötő kapocs a háromdimenziós hatást keltő kép alsó és felső szegmense, az emberek, illetve a Szovjetunió térképe közt. A térképen az állam határai nincsenek jelezve, csak folyó- és állóvizek nevei olvashatók, illetve pirossal a készülő vagy immár megvalósult projektek megnevezései. A poszter felső regisztere, amellett, hogy a II. világháborús pusztítást követő újjáépítés üzenetét hordozza, egyúttal a nagy sztálini tervet, a természet legyőzésének üzenetét is megjeleníti.

Ami szembetűnő, és egyben a történeti birodalmi ikonográfia markáns eleme, az Sztálin kéztartása: a magasba emelt jobbkar ugyanis egyértelműen Augustus császár jól ismert szobrát mintázza – egészen a feltartott karon levő ujjak pozíciójáig terjed a párhuzam! Ez pedig, az iménti üzeneteken túl, Sztálinnak mint politikai vezetőnek, valamint (a térkép révén) a politikai test-

ben, azaz az államban általa megvalósított politikának a képi megjelenítése.

Van azonban egy másik történeti ikonográfiai előkép is, amely valószínűsíthetően modellként szolgált a természetes, illetve a politikai test megjelenítéséhez a poszteren, Sztálin alakjának és az alsó regiszterben látható embereknek a vonatkozásában. Ez pedig a szerző értelmezésében nem más, mint Thomas Hobbes *Leviatánjának* híres címlapja, ugyanis Hobbes művének 1936-os orosz kiadása, az 1651-es kiadvány hű másaként, magát az ábrázolást is tartalmazta! Hobbes művének címlapján pedig a felénk néző, koronát viselő szuverén mesterséges teste magukból az állam anyagát képező emberekből, a szinte teljesen homogén módon ábrázolt individuumokból áll össze.<sup>5</sup> A szovjet poszteren ugyan nem Sztálin testében, hanem (a váll vonalában) mellette, illetve mögötte helyezkedik el a tömeg, de az üzenet ugyanaz: ő képviseli a népet, az ő akarata a nép akarata, egyúttal azonban felette áll a népnek, uralkodik rajta.

Miként illeszkedett a poszteren döntően homogén embertömegeből felépülő politikai test üzenete az 1936-os új szovjet alkotmányhoz? Az alkotmány kapcsán (amely az ő műve volt) Sztálin arról beszélt, hogy míg a Szovjetunió korábbi, 1924-es alkotmánya idején a nemzetiségek még bizalmatlanok voltak az oroszokkal szemben, az eltelt idő alatt a bizalmatlanság és a nemzetiségi ellentétek megszűntek: immár létrejött a „föderális, soknemzetiségű szocialista állam”, melyben feloldódtak a népek, az etnikumok közti különbségek. Ez pedig a *homo sovieticus* uniformizált fogalmának bevezetését jelentette. Sztálin „mint afféle Leviatán” tűnik fel a poszteren, érvel a szerző, aki megalkotta magát a politikai testet, benne

---

<sup>5</sup> Hobbes címlapjának részletes elemzését a magyar irodalomban lásd tőlem: *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800.* (Pécs, Kronosz Kiadó, 2015/2021, 73–87.o.)

az uniformizált szovjet néppel: a térkép és a Sztálin mögött ábrázolt masszaserű embertömeg ezt volt hivatott megjeleníteni vizuális formában.



*Elizabeth A. Wood: A Krím a szívemben: Putyin újjáéledő birodalmának képi megjelenítése* (53. fejj.) címet adta írásának. Az esszé főcíme megegyezik azon a fotón látható háttérszöveggel, amelynek középpontjában Putyin áll (főként tengerész) katonatisztek körében, mögötte az orosz zászló három koncentrikusan elhelyezkedő színéből (fehér, kék, piros) formázott szív (Putyin feje nagyjából a szív közepére esik), az elnök felett pedig oroszul a *Krím a szívemben!* felirat olvasható. A felvétel, amelyen Putyin beszédet mond, a Krím 2014. március 18-i hivatalos annexiójának napján készült, az eseményt megünneplő győzelmi koncerten (a koncert megnevezése volt a fenti felirat), ahol a Krím-félszigetről kinyilatkoztatta, hogy az Oroszország integráns része „a nép szívében és elméjében”. A szív és a felirat érdekessége, hogy ezt nem 2014-ben találták ki, mivel a felirat már

2010-ben is megjelent egy Szimferopolban, a Krím fővárosában tartott művészeti kiállításon, 2013-ban pedig egy olyan iskolásoknak kiírt színjátszó verseny címe volt a Krímben, amit a tévé is közvetített, és ahol a Krím-félszigetet egy kék, fehér, piros – azaz Oroszország trikolorjának színeit tartalmazó, de nem azokkal azonos sorrendű – szív vette körbe! Ráadásul az elismerő okleveleken, amelyeket az ukrán kormányzat alá tartozó Krími Autonóm Köztársaság Oktatási és Tudományos Minisztériuma adott ki, szintén szerepelt az imént említett sorrendben álló szívvel ábrázolt szív. A szerző az írásban rámutat, hogy a koncerten elhangzott beszéd azt az emocionális hangvételt idézte, amely Nagy Katalin proklamációját jellemezte a Krím 1783-as Oroszországhoz történő csatolásakor. A szöveg egyebekben azt elemzi, hogy a korábban egyértelműen a macsó imázst előnyben részesítő Putyin (lásd pl: Putyin a tigrissel, Putyin mint „rozsmár”, azaz jégfürdőző) miért váltott emocionális síkra, és miként használta a történelmet saját szabad értelemzésében annak alátámasztására, egészen a kereszténységet felvevő (988) Vlagyimir fejedelemig visszanyúlva, hogy a Krím ősidők óta Oroszország része.

A több mint félszáz írást tartalmazó vaskos kötet, amelyben a tájékozódást névmutató segíti, elsődlegesen az etnográfia, a művészettörténet, a politikai ikonográfia iránt érdeklődők számára nyújt érdekfeszítő betekintést az Orosz Birodalom évszázadainak változatos képi világába, egyúttal pedig újszerű metodológiai megközelítéseket kínál a képi források értelmezéséhez.

Valerie Kivelson – Sergei Kozlov – Joan Neuberger (eds.): *Picturing Russian Empire* (Az Orosz Birodalom képi ábrázolása). Oxford, Oxford University Press, 2023. 556 o.

*Sashalmi Endre*